

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

FÜSSI NAGY Géza – SÁRKÁNY Mihály
Népek és kultúrák Kelet-Afrikában
(kéziratból)

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.217
Dátum/Date: 2013. január/January 7.

Ezt a tanulmányt közlésre előkészítette

/ This study prepared for publication by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Füssi Nagy Géza – Sárkány Mihály: Népek és kultúrák Kelet-Afrikában, *AHU MATT*, 2012, **pp. 1–35. old.**, No. 000.000.217, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Mundus Novus Könyvek, Érd (Füssi Nagy Géza posztumusz tanulmánykötete, előkészületben)

Kulcsszavak/Key words

magyar kelet–afrikai expedíció a Teleki expedíció száz éves évfordulóján, kelet–afrikai kulturális hagyományok, Füssi Nagy Géza és Sárkány Mihály gyűjtési adatai, bantu és nem–bantu népek Kelet–Afrikában, kelet–afrikai népek és nyelvek, városok Kelet–Afrikában, Kelet-Afrika földrajzi arculata, hagyományos gazdasági tevékenységek Kelet–Afrikában, hadzapi, sandave, meru, hutu, tua, maszai, szomáli, oromo, szamburu, csagga, szukuma, zaramo, makonde, turkana, elmolo, Hungarian East Africa Expedition on the centenary of the Samuel Teleki's Expedition, fieldwork data by Géza Füssi Nagy and Mihály Sárkány, Bantu and Non–Bantu peoples in East Africa, East African peoples and languages, geographical aspect of East Africa, traditional economic activities in East Africa,

Hadzapi, Sandawe, Meru, Hutu, Twa, Masai, Somal, Oromo / Galla, Samburu, Chagga, Kamba, Sukuma, Zaramo, Makonde, Turkana, Elmolo

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikaisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

NÉPEK ÉS KULTÚRÁK KELET-AFRIKÁBAN¹

Füssi Nagy Géza – Sárkány Mihály

Kabla Kibo hajahama, usihame!

(Amíg a Kibo odébb nem megy, te se költözz el!)

(csagga közmondás, szuahéli nyelven)

Ülünk a nagy fa alatt és tanuljuk az arcokat. A békésen cseverészők kora délután gyűltek itt össze, az utcai borbély tornáca előtt álló terebélyes mangófa alá. Hosszú *kanzujából* (szuahéli férfi ingruha) és szépen hímzett *tarbushi* fejfedőjéből látjuk, hogy a borbély hithű muzulmán. Nem is engedi, hogy lefényképezzük impozáns tükrét. A beszélgetők viszont a gyanakvás legcsekélyebb jele nélkül a körükbe fogadnak.

Már nem vagyunk számukra teljesen ismeretlenek, hiszen látták, hogy a perzselő nap ellenére reggel óta járjuk Panganit, ezt a régi szuahéli városkát, amely a kelet-afrikai karavánkereskedelem virágkorában, a 19. században volt igazán forgalmas. Innen indultak útnak elefántcsont-kereskedők gyalogos karavánjai, és itt kezdődött Teleki Sámuel fölfedező expedíciójának hosszú menetelése is. A gyarmati korszakban a város jelentőségét veszítette, és a 'lusta', 'álmos' jelzőket találta rá illőnek Evelyn Waugh erre utaztában.² Ma kókuszolajat préselő üzem, a Panganin járó komp és csekély idegenforgalom élénkíti, utóbbinak eshetőségére vall legalábbis a szálloda, amelynek kertjében sátorozunk.

A városközpont házait mintha a Földközi-tenger vidékéről telepítették volna ide. A lakóteret egy- vagy több oldalról tornác övezi, a tető alsókontyos kiképzésű, ami az esős évszak bőséges csapadékának gyorsabb lefolyását könnyíti meg. Pangani középpontjában apró, régi mecset áll. Falai kormosaknak tűnnek, de közelebbről kiderül, hogy az esők utáni penész lepte el.

A főutcán teázó. Itt mi is szürcsöltünk egy bögrével a gyanús színű tejből, amelynek íze mindig nagyszerű. Inni azonban nem a csészéből szokták, hanem a csészealjából, így az átöntéssel valamelyes le is hűl a forró ital. A komp kö-

¹ Ez az írás azoknak a néprajzi megfigyeléseknek az összefoglalása, amelyeket a szerzők az 1987–1988-ban Kelet-Afrikában megvalósított, Gábris Gyula vezette Magyar Tudományos Afrika Expedíció során tettek, és amely az Expedíció tervezett, széles olvasótábornak szánt, de meg nem jelent közös kötete számára íródott 1988–1989 telén. Az itt közölt végleges szövegváltozatot Sárkány Mihály gondozta. Füssi Nagy Géza az út tanzániai és kenyai szakaszán vett részt, Sárkány Mihály a Ruandában, Burundiban és a Kongói Demokratikus Köztársaságban tett úton is járt az expedícióval. Jelezzük még, hogy minden idézett szuahéli szöveget, beszélgetést Füssi Nagy Géza fordított magyarra. A változó országneveket a mai állapot szerint közöljük. (A szerk.)

² Waugh, Evelyn: *Tourist in Africa*, 1960, Boston – Toronto, Little, Brown and Co.

zelében modern bár található, ahol gyári készítményeket: szénsavas üdítő italokat és konyagit mérnek. A konyagit cukornád cefréből szerecsendió ízesítéssel párolják Zanzibáron. Ginre emlékeztet, bár annak az erejét azért nem éri el. A bárban kevesen fordulnak meg, mert igen drága a helyiek számára, és a teázó hangulata is barátságosabb. A házak ajtaján krétával rajzolt kereszttek – nem régen volt népszámlálás.

Némelyik ház tornáca alkalmi műhely vagy apró bolt. Egyikben banánlevélből hajtogatott tasakokba csomagolt tubákat veszünk marékszámra. Jó csereeszköz lehet majd a Turkana-tónál. A másikban kókuszpálma leveleinek hasítékából készült szatyrokot, söprűket árulnak. Mi meg rendre olyan dolgokról faggatjuk az árusokat, amihez nem szoktak hozzá: mi az egyes árucikkeik neve, hol készítik vagy hol szerzik be őket, hogyan készülnek, miképpen kell egyiket vagy másikat használni stb. Nem csoda, hogy némi feltűnést keltünk.

Ebédünket is egyszerűen oldjuk meg. Az út mentén, egyik ház árnyékában idősebb asszonytól sült *muhogót* veszünk, azaz darabokra vágott tápiókagyökeret. Olajban sütik sárgásbarnára, és kicsit megsózva enyhén édeskés sült krumplira emlékeztet.

Kötelező udvarias habarizás (a köszöntéshez kapcsolódó hagyományos szóváltás) után csatlakozhattunk a mangófa alatt csevegők csoportjához. A tornác szélére ültünk, és óvatosan arról faggattuk őket, hogy 'ki kicsoda', ki hová vagy honnan való.

Eleinte csak a magasabban elhelyezkedő kispadon üldögélő idősebbek juthattak szóhoz. A fiatalabbak körülöttük guggolnak, a fához vagy a házfalhoz támaszkodnak. Egyre közelebb húzódnak, és tiszteletteljesen már a beszélgetésbe is beleszólnak. Kiderül, hogy (szerintük) a városban a legtöbben *bondei*-nek tekintik magukat, de élnek közöttük a közeli Usambara-hegységből lehúzódtott *szambák*, délebről való *ziguák*, északról, a kenyai határ felől érkezett *digók*, és néhány, távolabbról odatelepedett *pare* és *doe* család.

Közös kincsük a *szuahéli* nyelv és a rá épülő, belőle (is) táplálkozó, jó néhány száz éves kultúra. A fiatalabbak többnyire már ezt a közösségi hovatartozást hangsúlyozták: szuahélinek tekintették magukat. Egyik közülük láthatóan elütött a többségtől világosabb bőrszínével, gracilisabb testalkatával, arcberendezésével. Mintha az ország (és a távolabbi országok) belsejében élő pásztorkodó népcsoportok leszármazottja volna. Ám ilyesmiről mit sem tudott, ő is szuahélinek mondta magát.

Márpedig Panganiban is előfordulnak a jóval távolibb belső szavannákon pásztorkodó *maszai*k képviselői is. Két idősebb maszai asszony a komp közelében kínálja varázsszereit az arra járóknak. Kéregdarabokat, porokat, növényi részeket, csontokat stb. Ők nem beszélnek szuahéliül, ezért a 'gyógyszereik' neve, pontosabban a betegség, amelynek gyógyítására szolgálnak, ezen a nyelven egy táblácskára krétával írva látható. Külön sorakoznak a férfiaknak és a nőknek szánt szerek. A férfi '*dawák*' közül az elsőként kínált a férfierőt hivatott serkenteni. Odébb rábukkanunk egy utcácskára, ahol arabos külsejű kereskedők kínálják meglehetősen silány portékájukat, viszont valamennyien (maguk között is!) szuahéli nyelven beszélnek.

Mintha abban a kisvárosban, az alatt az eresz alatt találkat adtak volna egymásnak Kelet-Afrika különböző népei. Pedig csak néhányuk egy-két képviselőjével futottunk össze, és – mint az út során egyre nyilvánvalóbbá vált számunkra – Pangani lakosságának ilyen vegyes volta korántsem ritkaság. A térséget tanulmányozó etnológusok, a különböző népek jelenlétét regisztrálva, az etnikai formálódásnak a mindenkori jelenben zajló, ilyen vagy olyan intenzitású folyamataiból csak egy adott pillanatban érvényes állapotot rögzíthetnek. Különböző etnikumok összeolvadásának és esetleges szétválásának esélyei ma sem zárhatók ki, és nem volt ez másként korábban sem.

A különböző afrikai népek vándorlásairól jóval kevesebbet tudunk, mint a nagy eurázsiai népmozgásokról. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Afrika volt az emberiség bölcsője és a korábbi elképzelésektől eltérően mára leletek egész sora támasztja alá azt a vélekedést, hogy a mai Homo sapiens a Homo erectusból az afrikai kontinensen fejlődhetett ki. Amíg az ember evolúciójában Afrika valószínűleg előtte járt más kontinenseknek, addig a fa és kőeszközöket felváltó fémtárgyak készítésében és használatában, az élelmiszertermelésben időben már csak követte Euráziát. A Szaharától délre nem terjedt el a kerék és – Etiópiától eltekintve – az eke sem. Az alkalmazott technikákkal ugyan az ember megszállta a kontinens minden szegletét, de napjainkig fennmaradtak olyan társadalmak, amelyek létüket vadászatra, gyűjtögetésre, halászára – és a ma már erre kíváncsi turisták látogatására – alapozzák, továbbá ugyancsak napjainkig tart pásztortársadalmak és földművesek birkózása egyes térségekért.

A Kr. e. körülbelül 10. évezredtől kezdve már a mai dél-afrikai koisan nyelvű népekéhez hasonló fizikai antropológiai jellegzetességekkel bíró zsákmányoló csoportok lakták a kelet-afrikai füves síkságokat (felföldeket), és néhány kisebb-nagyobb tó környékét. Ezek kelet-afrikai utódai a vadászattól, gyűjtögetéstől (kisebb mértékű halászáttól) élő *hadzapik* (*hatsza, hadza, hadzabe, kindiga, tindiga, asza*), az Eyasi tó északkeleti, északnyugati részén portyázó nagycsaládi szerveződési szintet nem meghaladó csoportcskái. Rokonaik a nagyrészt pásztorokká és földművelőkké vált *szandavék*, akik Tanganyika középső részén laknak, a Kondo és Singida városok közötti szavannán.

Egy, számunkra is jól megismert képviselőjük helyzete jól bizonyította, hogy a szandavék számára nem okoz gondot a beilleszkedés: arushai vendéglátónk, Diana Cardoso háziszolgája szandave volt. Diána (3) kertjében többször táboroztunk Arusha kertvárosában. A cseléd felesége helybéli (*meru*) asszony. A szandavék nagyobb egységes csoportjával később, Kolo településen találkoztunk, a 'prehisztorikus' sziklaábrázolások egyik kiemelkedő kelet-afrikai színhelye melletti városkában.

A festmények egy tágas, gyér növényzetű síkság fölé emelkedő dombokat koronázó sziklák üregeiben láthatók. Antilop, elefánt, hiéna, zsiráf és sok egyéb állat mellett emberek is megjelennek a falakon. Néhányan mintha táncot járnának. Akad rajzolat, amely álarcos alakot sejtet. Koruk nehezen határozható meg. Legtöbb eséllyel a közelükben föllelhető egyéb leletek radiokarbon datálása kecsegtet. Ennek alapján az említett ábrázolásokat legjobb ismerőjük, Fidelis T. Masao körülbelül 3000 évesnek tartja, fönntartva annak lehetőségét, hogy némelyek közü-

lük ennél régebbiek, míg a legfrissebbek talán csak kétszáz év körüliek. Miként a korokról, úgy a szándékról is keveset tudunk, amelynek eredményei.³ A helyszín, egyéb körülmények és maguk az ábrázolások is szinte sugallják, hogy vadászmagiával lehetnek kapcsolatosak. A festmények párhuzamai azonban a környéken élő népcsoportoknál nem fordulnak elő. Egyedül a szandavékről jegyezte föl egy tanzániai kutató, Ten Raa, hogy azokat, szerintük, az ő eleik készíthették. Körükben ma is előfordulhat, hogy 'sziklára rajzol' valaki, amikor vadászatra vagy vadmez keresésére indul.⁴ Más kutatók azonban nem tudták ezt az állítást alátámasztani, pedig a 20. század eleje óta folynak kutatások itt és Kelet-Afrika néhány más helyszínén is, ahol sziklaábrázolások fordulnak elő: A Victoria-tó mellett, a Kilimandzsárón, az Eyasi-tó környékén és további pontokon, egészen Dél-Etiópiáig. Ezek kapcsán merülhettek föl további hipotézisek is: emlékeztető jelek ezek, vagy csupán a rajzolás és a festés örömeért végzett cselekedetek eredményei.

A. T. Culwick 1931-ben arról számolt be, hogy a szandavéktól délre élő *gogók* a Bahi közelében föllelt ábrázolásokat az előttük ott élt *vamia* népnek tulajdonították, akik szarvasmarhákat áldoztak a sziklamenedéknél, és a leölt állatok zsírával kevert festékekkel készítettek különféle ábrákat. Hasonló szokás maradt fenn másutt élő *vamia* csoportoknál is, akik például tekintélyes személy elhalálzásakor afféle portrét festenek róla fontosabb vagyontárgyaival együtt. Az utóbbiakat stilizált pontok és vonalak jelenítik meg.⁵ A Kolo melletti festményeken azonban sem szarvasmarha, sem egyéb háziállat nem látható, viszont a sziklamenedékből kilépő előtt végelethetetlen vadászmező tárulkozik ki.

A Kenyában és Tanzániában ma élő többi vadászcsoporthoz (*okiotok*, *bonik*, *szanyék* stb.) földműveléssel vagy pásztorkodással foglalkozó szomszédjaik nyelvét beszélik és külső megjelenésükben is hozzájuk hasonlatosak.

Ennek megfelelően szintén a szomszédságukban élő *hutuk* kinyarvanda nyelvét beszélik a Ruandában és Kongóban élő *tuák* (a kongóiak magukat az ország korábbi neve (Zaire) nyomán *zairoának* nevezik), akiket apró termetük miatt pigmeusokként is szoktak emlegetni, és más fizikai antropológiai jegyeik tekintetében is elütnek szomszédjaiktól. Közöttük járva a Nyiragongo tűzhányó oldalában lévő településükön nem is igazán alacsony termetük volt föltűnő (a férfiak 150-155 cm körüliek, az asszonyok 5-10 cm-rel alacsonyabbak), hanem a környező csoportokéinál világosabb bőrszínük és végtagjaik viszonylagos rövidegsége. Bennük valószínűleg a kevésbé differenciált *homo sapiens sapiens*-nek az afrikai őserdei körülmények között kifejlődött változatát láthatjuk.

³ A magyar névváltozat indokolja, hogy ő a híres vadász, a Tanzániában nemzeti parkot, Magyarországon Afrika-múzeumot létesítő Nagy Endre lánya.

⁵ Masao, Fidelis T.: *The Rock Art of Kondoa and Singida: A Comparative Description*, 1982, Dar es Salaam, National Museum of Tanzania (Occasional Papers, No. 5.)

⁴ Ten Raa, Eric: A Record of Some Prehistoric and Some Recent Sandawe Rock Paintings, *Tanzania Notes and Records*, 75, 1974, 9–27. old.

⁵ Culwick, A. T.: Ritual Use of Rock Paintings in Bahi, *Man*, 31, 1931, 33–36. old.

Ma már némi növénytermesztéssel egészítik ki a vadonban szerzett tápláléku-
kat, de őrzik még kultúrájuk néhány archaikus vonását. Ilyen például a tűz ápolá-
sa. A pigmeusok ugyanis nem gyűjtanak tüzet (pedig megtehetnék, mert csereke-
reskedelmet folytatnak a közelükben lévő hutu falu lakóival, rendszeresen vásá-
rolnak tőlük, például sört, így gyufát is vehetnének), hanem a természetben kelet-
kezett tüzet őrzik. A meglátogatott településen két tűz parázslott állandóan. Egyik
a 'falufőnök' kunyhójában (ezt olykor kihozzák a kunyhó elé), a másik egy férfi
háza előtt, aki egyedülként a közösségben, vízipipát szívott. Helyzete más tekin-
tetben is sajátos volt. A kis település minden lakója a főnök, annak nővére, fivére,
azok házastársa, illetve leszármazottja volt. Kilenc család élt együtt a településen,
amelyeknek összesen huszonnégy gyermeke volt. A pipás férfi is a főnök egyik nő-
vérének volt a férje. De amikor a felesége meghalt, a szokástól eltérően özvegyen
is ottmaradt, nem költözött vissza származási helyére, kibocsátó közösségébe.

A tua pigmeusok a szomszédjaiktól függő, az ország egész társadalmát tekint-
ve peremhelyzetben lévő csoportot alkotnak a Kongói Demokratikus Köztársá-
ságban, akiknek az élethelehetőségeit tovább szűkíti az, hogy lakóterületüknek egy
részét nemzeti parkká nyilvánították, s ezért ott többé nem vadászhatnak. Kiszorí-
tásuk azonban nem manapság kezdődött, mint ahogyan más vadászcsoporthoz
fölmorzsosodása is nagyarányú népmozgások és olyan életformák térhódításának
következménye volt, amelyek a környezet más hasznosítása révén nagyobb mére-
tű társadalmak kifejlődésére vezettek.

Kelet-Afrikát ma legnagyobb arányban bantu nyelvű népek lakják, amelyek-
nek az elődei időszámításunk kezdete körül, nyugat felől jelentek meg a térségben.
Máig vitatott, honnan indulhattak el, a kameruni-nigériai magasföldek, vagy a
Kongó-medence felől, esetleg a Nagy Tavak vidéke az 'őshazájuk'. Tovább vonu-
ló csoportjaik első évezredünk második felében érhatték el az Indiai-óceánt. A
bantuk vaskapáikkal szinte minden művelésre alkalmas földet feltörték, csak a Ke-
let-afrikai Hasadék völgy mélyét, a nagyon száraz, sztyeppe jellegű szavannákat és
a félsivatagos területeket kerülték el.

Irtásos-égetéses technikával letarolták a hegyek termékeny lejtőit, hogy példá-
ul banánligeteket teremtsenek az erdők helyére. Legnagyobb népkoncentrációik a
vulkanikus hegyoldalakon (Kilimandzsáró, Meru, Kenya-hegy), a Nagy-tavak vi-
dékén és az Indiai-óceán partvidékén keletkezett szuahéli városokban jöttek létre.
A legsűrűbben lakott területeken a társadalom szerveződése túlhaladt a törzsi kere-
teken, attól sok vonásában túlmutató társadalmi és kulturális fejlődéshez vezetett.

Az Indiai-óceán partvidéke már a Kr. u. 1–4. században egyik fontos színtere
volt az egymástól nagy távolságokra lévő térségeket laza egységbe foglaló tengeri
kereskedelemnek. Római és indiai érmék is vallanak ezekről a kapcsolatokról. Az
akkoriban gyéren lakott partvidéket bantu nyelvű törzsek népesítették be. Életük-
ben a Kr. u. 8–9. századtól rendszeresen megjelenő arab hajósok–kereskedők ját-
szották el annak az 'élesztőnek' a szerepét, amelynek hatására alig néhány ember-
öltő leforgása alatt kisebb-nagyobb városok, önálló államocskák fűzére alakult ki
a partközeli szigeteken és a jó kikötőhelyet biztosító, védett tengeröblök környé-
kén.

Hogy milyen messziről érkezhettek vendégeik és maguk a szuahéli kalmárok is milyen távolra elkalandozhattak, erről tanúskodnak a középkori perzsa, indiai, sőt kínai áruféleségek (porcelán, fajansz, értékes szövetek, díszes fémtárgyak stb.) A szuahéli kereskedővárosok az évszázadok során csaknem szakadatlanul viaskodtak egymással. Pusztultak, újjáépültek, újak keletkeztek. Hanyatlásuk és legtöbbször összeomlásának okozói a kikötőik előtt a 16. század elején megjelenő portugál hódítók voltak. A kenyai partvidék északi részén fekvő Lamutól Kilwáig (Tanganyika és Mozambik határán) tucatjával találhatjuk meg a romjaikban is impozáns épületekből álló, hajdan virágzó kereskedővárosok maradványait. Ezek néha (például Malindi, Mombasa, Zanzibár esetében) ott rejlenek a ma is eleven városok épületei között vagy alatt. Míg másutt (például Gedi, Kilifi, Kaole, Kunduchi stb.) csak néhány dűledező mecsesmaradvány, síremlék, palotarom, városfal-töredék hirdeti a hajdan volt korok gazdagságát és dicsőségét.

A kultúrák találkozásainak elemei azonban részévé váltak a mindennapi életnek, és sokhelyütt ma is láthatók. A szuahéli hajósok *dau* vitorlása arab és portugál tengerészeti tapasztalatok ötvözete. Máig vitatott, hogy a fenti kettő közül melyik elem volt inkább meghatározó. A kisebb halászcsonakok (*ngalawa*) vendég-hajóikkal a Csendes-óceán térségével hozhatók kapcsolatba, talán Madagaszkárról származnak. A tengerparti városokban itt-ott még mai is látható régi kézimalmokat föltehetőleg portugál tengerészek hozták magukkal. A faszéntűzhelyek, amelyek ma már a szárazföld belsejében is általánosan elterjedtek, mintegy a városi kultúra megtestesítőiként, valószínűleg arab közvetítéssel érkeztek Afrikába.

A termelő kultúrák terjesztői voltak a Nílus völgyében és azzal párhuzamosan dél felé vonuló nílusi nyelvű csoportok is, amelyek megszállták a Nagy Hasadékvölgy mélyét és részben a belőlük kiemelkedő szárazabb magasföldeket. Szarvasmarha, kecske, juh, szamár tenyésztésére alapozták megélhetésüket, amelyet néhány csoportnál csekély földművelés egészített ki. Legdélebbi képviselőik, a *maszaik* és a *tatogák* a 16–17. században juthattak el a mai Tanzánia szívébe. Így ma Szudán déli és Etiópia délnyugati részétől idáig húzódik a nílusi nyelveket beszélők egybefüggő övezete. Hosszú vándorlásuk kiváltó okait csak találgatnunk lehet. Szerepet játszhatott ebben a népesség fölszaporodása Etiópia, Szudán, Kenya és Uganda határos vidékein. Az elsivatagosodás ökológiai nyomása sem zárható ki a tényezők közül.

Az előbbi föltevést támasztja alá, hogy a 16. századi nagy vándorlás nem az első ilyen irányú mozgása volt a pásztortözseknek. Meglehet, nem is az utolsó. Hiszen régészeti leletek alapján megjelenésük a Turkana- (Rudolf) tónál már a Kr. e. 3–2. évezred fordulóján már megállapítható. Természetesen az első pásztorcsoportok nyelveit nem ismerhetjük, de erős érvek szólnak amellett, hogy kusita és nílusi nyelvűek egyaránt akadtak közöttük.

További lehetőség, hogy az etiópiai keresztény állam déli irányba mutató hódító törekvései erős nyomást gyakorolhattak a környező pásztornépekre. Részben ennek következménye is lehetett a 16. századi, térségi léptékben nagy népvándorlás, amely a maszaikat a mai Tanzániába vetette.

A nílusi és kusita nyelvű csoportok egy része olyan területeket szállt meg, ahol már régen bantu nyelveken beszélő földművesek éltek. Ezeket vagy leigázták,

vagy kiszorították. Az előbbi történt a kelet-afrikai szavannák és a kongó-medencei esőerdők határvidékén, az afrikai Nagy Tavak mellett és között. A hódítás kezdetleges államalakulatok születéséhez vezetett a Kr. u. 13–15. században, amelyekben az eltérő eredetű népelemek nem olvadtak össze, sőt társadalmi helyzetüket, uralkodó szerepüket vagy éppen alávetettségüket éppen származásukkal magyarázták.

Az egyes etnikai szegmensekként felfogható rétegek különösen éles, kasztszerű elkülönülése következett be Ruandában és Burundiban. Az idegen, hódító marhatartók, (az eredetileg nilusi nyelvet beszélő) tusszik a társadalom uralkodó rétegévé váltak. Őket földművelésből származó terményekkel látták el a nekik alárendelt hutuk, zenével szórakoztatták a tua pigmeusok, akik nem mellesleg ügyes fazekasok voltak, és jó vadászok lévén vadhússal is szolgálhattak. A társadalom tagozódását még a testméreteik is kifejezték: az apró termetű tuáknál magasabbak a hutuk (férfi átlag 165–170 cm) és kitűnnek a tusszik, akik közel két méteres alakjukkal a földkerekség legmagasabb termetű népcsoportjainak élmezőnyében helyezkednek el. Az említett rideg társadalmi korlátok mára valamelyest veszítettek korábbi erejükből.⁶ Később Uganda felől újabb (ezúttal nilusi nyelvű) pásztorcsoport nyomult be Ruandába. Ezek a *csigák*, akik megőrizték eredeti nyelvüket, és a térségben élők őket tekintik az 'igazi' vándorló pásztoroknak.

Az országok nyelve eltérő, ám az egymástól elváló rétegek egy országon belül egységes nyelvet beszélnek. Ilyen a *kirundi* Burundiban, a *kinyarvanda* Ruandában, a *luganda* Bugandában. Mind a három nyelv a bantu csoportozáshoz tartozik.

Nyugat-Kenyában a Kerio-völgyet körülölelő hegyeket, Elgeyo-Marakwet tartományt elfoglaló nilusi nyelvet beszélő csoportok viszont földművelésbe fogtak. Olyan területeken, ahol a valaha ott élt, mindmáig ismeretlen elődök az említett hegyoldalakon teraszos, öntözéses földművelést alakítottak ki, amelyet az *elgejók* tovább folytattak. Más népek, például a *luók*, fokozatosan kényszerültek mind nagyobb számban tartósan letelepedni és földet művelni. Ugyanez a sors jutott végül egyes maszai csoportok osztályrészéül is (*arusák*, *nyempszek*, a *baragujuk* kisebb csoportcskái, összefoglaló nevükön a *kuafik*).

Másik, már említett jelentős nyelvcsalád Kelet-Afrikában a kusita, amelynek képviselőivel utunk északi szakaszán találkoztunk. Dél-Etiópiából nyomultak be a mai Kenyába *gabbra* és *borana* pásztorok, akik az *oromo* nyelvcsoporthoz tartozó nyelveken beszélnek. Mellettük más, kisebb kusita csoportok is előfordulnak Kelet-Afrikában. Ilyenek a *szomálik* és a *rendilék* Észak-Kenyában. Utóbbiak jelentősen elkeveredve élnek a nilusi nyelvű *szamburukkal*, pedig közelükben található az övékével rokon nyelvű boranák is. Van olyan föltevés, amely szerint kusita lehetett az eredeti nyelve az *okiot* és a *szanye* csoportoknak is. Nagyobb kusita nyelvű csoport Tanzániában az *iraku* (*mbulu*) Manyara tartományban, valamint kusiták voltak (az egyes kutatók szerint kihalt) *mbugu* maradványok az Usambara

⁶ Erre a megállapításunkra alaposan rácsafolni látszott az 1994-es ruandai polgárháború, amelyben valósággal etnikai összeütközésként volt leírható a történelmileg eltérő helyzetű társadalmi rétegek konfliktusa. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy ebben a háborúban már vegyes házasságokban élők rokonsága fordult egymással szembe sok esetben.

hegység északi és nyugati lejtőin. Az ő vándorlásukat jóval korábbra teszik a kutatók: a becslések Kr. e. 5000 és Kr. u. 1500 között váltakoznak. Dél-Etiópiából lehúzódtott kusita csoportok szerepet játszottak egyes Nagy Tavak közötti államocskák megteremtésében. Vannak, akik kusiták egykori létét föltételezik az Indiai-óceán partvidékén is, ahol később beolvadtak a szuahéli tömegbe. Élhetnek hozzájuk hasonlók több más mai bantu nyelvű nép területén is (*csaggák, teiták, kambák, kikujuk*), ahol teraszos, öntözéses földműveléssel találkozhatunk, és a háziállatokat nagyrészt a tanyákhoz közeli védett karámokban 'istállózzák'.

Ezek a nehezen bizonyítható, de nem is könnyen kizárható feltevések a népek ilyen keveredéséről – a kutatók némelyikét esetleg vezető előítéleteken kívül – arra a tagadhatatlan tényre irányítják a figyelmet, hogy a Szaharától délre élő afrikai népek történetét korántsem ismerjük eléggé, és a múlt feltárását megnehezíti, hogy kevés az írott forrás a 19. századot megelőzően.

Az utóbbi évtizedek erőfeszítései a szájhagyományként élő történelem föltárására éppen Kenyában és Tanzániában jelentősen növelték tudásunkat az elmúlt mintegy ötszáz év történetéről. Ezek a kutatások, amelyek nem egész népek közös történeti tudatának, hanem egyes nemzetségek, ágazatok leszármazási menetének föltárását célozták, amellettszólnak, hogy valóban különböző népelemek elkeveredésével lehet számolnunk ebben az időszakban. Eszerint a térségben ma ismert etnikumok, összetartozásuk jelenlegi tudatát illetően, viszonylag újak: 200–300 évesek, ennél magasabb kor inkább csak a nílusi nyelvű pásztornépeknél igazolható.

A mintegy 200–250 éve kikristályosodott *csagga* nép összetételéről beszélgethettünk a csagga uralkodói házból származó William úrral, aki apai ágon a kiboshói Sianga mangi (nagyfőnök), anyai ágon a marangui Mareale (Miriali, a Telekivel is összebarátkozott uralkodó) dédunokája. William úr és családja vendégül látott bennünket ebédre és némi pombéra (banánból és kölesből készült, enyhén erjesztett italra). A babból, krumpliból, főzőbanánból és marhahúsból készült, hagymával, borssal és kardamommal ízesített éték kanalizása közben hallgattuk a történelem leckét. Elmondta, hogy hagyományaik szerint népük számos, különböző időkben mostani lakhelyére érkezett népelemből kovácsolódott össze. Kikujuk, kambák, teiták, szambák, parék vegyültek el, de akadnak közöttük maszai származásúak is. Később viszont a csaggákból váltak ki a meruk, akikkel nyelvileg máig jól megértik egymást.

Egy másik kiboshói ismerősünk, a nyolcvan év fölötti faragó és ezermester, Massawe Mbishi saját családjának eredetéről kerekített pillanatok alatt szabályos kis legendát, amely szerint ősei egyenesen a Kibóról hullottak le, akár a kövek vagy a jégeső, amit a nevük is bizonyít (*mawe* – 'kövek'). A többiek hozzájuk képest csak afféle jöttek. Ez a monda egy korábban itt élt népesség kontinuitását, a csaggákban való továbbélését támasztja alá. Egyes kutatások szerint korábbi helyi elnevezésük (talán gúnynevük) *vakoningo* – törpe emberek volt.

Az etnikumoknak ez a nagyfokú képlékenysége kevésbé meglepő, ha arra gondolunk, hogy – a Nagy Tavak közötti területek kivételével – tudásunk szerint a 19. századot megelőzően Kelet-Afrikában nem jöttek létre nagyobb területeket felölelő államok, amelyek a különböző népelemek egységesülését kikényszeríthették volna. A függetlenné vált kelet-afrikai államokban megalakulásuktól

fogva érezhető a kormányzatok törekvése egységes nemzet kialakítására. Ez az ideológia azonban az etnikumok fölött, és nem azok kizárásával, netán elnyomása által bontakozik ki. Lehet valaki jó tanzániai vagy kenyai állampolgár, miközben nem feledkezik meg arról, hogy eredetileg *szukuma* vagy éppen *szamburu*.

És sajátos módon nem feledkeznek meg erről a hatóságok sem. Amikor az Usambara hegység lábánál, Mazindében jártunk, a helyi rendőrök szükségét érezték igazoltatásunknak. A kisvárosi sétán velünk volt a Dar es Salaami Egyetem ornitológusa, Charles Mlingwa is. Tőle a rendőrörsön szinte elsőként, azt kérdezték meg, hogy melyik 'törzsből' való. Az ilyen kérdéseknek más okai is vannak, de azokat itt nem taglalhatjuk.

Afrika lassan változó, kényelmesnek tűnő világába a 19. század második felének viharos változásai és a gyarmat rendszer kibontakozása hozott gyökeresen újat: némi jót, s persze sok máig ható gondot és megpróbáltatást egyaránt.

Az afrikai népek és kultúrák belső fejlődésétől idegen jelenségek és események érzékeltetésére talán elegendő itt megjegyeznünk, hogy Kelet-Afrikában, ahol a történészek becslése szerint évszázadokon keresztül többé-kevésbé állandó lehetett a lakosok száma, a 19–20. század fordulójától erőteljesen növekedni kezdett a népesség, amely alig száz év alatt körülbelül megnégyszereződött. Egyes vidékeken és országokban a népesség növekedésének aránya évente 2–3 százalék (!) körüli, és tapasztalhattuk, hogy az általunk bejárt országok valósággal 'megtelttek'.

Az elmúlt századok utazói szerte Afrikában gyakran napokig lakatlan területeken haladtak keresztül. Mi csupán Észak-Kenya félsivatagos, sivatagos vidékein tapasztalhattuk, hogy az egyes települések néha többnapos (gyalogos) járóföldre esnek egymástól. Másutt, bárhol jártunk és néha meg-megálltunk, szinte a semmiből rögtön megjelentek az emberek. Kivéve, ha valamelyik autónk rugója törött el. Ilyenkor nem bizonyultak olyan fürge felfedezőknak.

Az egyes tájtypusok közötti eltérések természetesen sokféle szempontból nagyok. A magas hegyek (Kilimandzsáró, Kenya, Elgon, Meru) termékeny talajú lejtői a legsűrűbben lakottak. Ahol pedig az egész ország hegy hátán hegy, például Ruandában, ott négyzetkilométerenként közel háromszáz ember él. A pásztorok járta száraz szavannán ez az érték jóval alacsonyabb. A Nátron-tó partjához közel, az állandóan vízből Ngare-Ssero patak mentén élő maszaik, benyomásunk szerint mintegy nyolcszázán laknak egymáshoz viszonylag közel épített, tüskés bozótágakból készült sövényvel kerített nagycsaládi manyattáikban (néhány évre szóló lakótáborok), és vagy 300 négyzetkilométeren mozognak népes nyájakkal.

Az általános telítettség érzetéhez hozzájárul egy további tényező is: az afrikai ember (is) nagyon szeret utazni. Ha lehet, persze inkább járművön, de ha nem akad, akkor gyalog. Habozás nélkül vállalkozik akár 25–30 kilométeres kutyagolásra is, ha valakit meg akar látogatni, vagy valami eladnivalója van. Különösen a sűrűbben lakott vidékeken láthattuk, hogy az utak mentén szinte szakadatlanul, s mindig meglepően fürge léptekkel vonultak az emberek, magánosan vagy csoportokban, sokszor a településektől tekintélyes távolságokra is.

A robbanásszerű népességnövekedés egyik szembeötlő következménye, hogy erőteljes belső vándorlás alakult ki az egyes országokon belül. A több embernek

megélhetést már nyújtani nem képes, túlnépesedett térségekből a még gyéribben lakottakba, illetve a városokba költöznek tömegével ez emberek. Kelet-Afrikában ma már nemigen akad olyan népcsoport, amely azt a területet, ahol hagyományosan domináns elem, kizárólagosan lakná. Találkoztunk például a Kilimandzsáro vidékéről származó csaggákkal Morogoro környékén az Uluguru hegységben, akik nem tartották magukat a mottónk szerinti közmondásos bölcsességhez, merukkal Babatiban, a Meru hegytől jó száz kilométernyire, délre. Kenyának szinte minden részén előfordulnak *luók* vagy *kambák*, akik vándormunkásokként szegődnek el ültetvényekre vagy ipari üzemekbe, és rendszerint családjukkal együtt költöznek új munkahelyükre. Szomáli kereskedők is előfordulnak minden városban, sőt újabban kisebb településeken is. Külön réteget alkotnak a migrációs dinamizmusukról nevezetes *kikujuk*. E csaknem nyolcmillió népi képviselői egyénileg vagy kisebb kolóniákat alkotva jelen az ország minden zugában, sőt Tanzánia és Uganda felé is terjeszkednek. Ők nem csak hagyományos foglalkozásaikat űzik tovább, vagy munkásnak szegődnek el, hanem gyorsan beépülnek a helyi elitbe, és ezáltal számottevő társadalmi tényezővé válnak.

Az átköltözés és/vagy vándorlás azonban az esetek többségében nem jár az etnikai hovatartozás tudatának megszűnésével. A nagyobb városokban az egyes etnikai csoportok képviselői rendszerint elkülönült közösségekben élnek. Dar es Salaamban például a *zaramók* és a *makondék* hoztak létre eddig ilyen csoportosulásokat, amelyeket akár 'negyedeknek' is nevezhetnénk.

A népesség gyors növekedés másként is hat az etnikai csoportok viszonyaira. A megélhetési források viszonylagos csökkenése olykor konfliktusokhoz vezet. A *luguruk* például gyakran panaszkodnak a *maszaikra*, hogy nyájaikkal tönkreteszik a veteményeiket. Az 1973-ban Loiyanganiban telepített *elmolók* az utóbbi években kiszorították a városkából a beözönlő *turkanák*. A veszélyeztetett halászok ezért visszatértek korábbi falvaik helyének közelébe, a Turkana (Rudolf) tó partjára.

Ennél szomorúbb esetek is előfordulnak. A kenyai lapok 1988 áprilisában beszámoltak arról, hogy egy szamburu település tizenhat lakóját gyilkolták le emberablók (főltehetőleg szomálik). Néhány nappal később pedig azt olvashattuk, hogy százkilencvennégy turkanát öltek meg Etiópia és Szudán felől betörő gerillák, és hajtották el nyájaikat. Mindkét esemény az esős időszak beköszöntét megelőző napokban történt, ami alapos előkészületekre vall, hiszen a nyomok így hamar elmosódnak. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az állattenyésztő népek körében a marharablás mindig hősi cselekedetnek számított. Ilyesmiről nekünk is énekeltek dicsőítő énekeket maszai pásztorok. Már itthon értesültünk a Burundi-ban végbement mérszárlásról, amelynek több ezer hutu esett áldozatul, és ez korántsem az egyetlen ilyen eset volt az utóbbi 25–30 évben. És aligha értünk még a sor végére.

A népek közeledésének, a hagyományos etnikai keretek (részben tudatos) kibővítésének, új népek, új etnikai azonosságtudattal rendelkező csoportok születésének, vagy éppen mesterséges létrehozásának is vannak azonban jelei.

1949-óta egyre több szó esik a *midzsikenda* nép összetartozásáról. E népcsoport tagjai ugyanazon nyelv különböző nyelvjárásait beszélik, viszont kilenc kü-

lönböző elnevezésű csoportba szerveződtek. Ezek: *giriama, kauma, csonyi, dzsi-bana, kamba, ribe, rabai, digo, duruma*, amelyek együtt körülbelül félmillió lelket ölelnek fel. Még leszármazási rendjük sem egységes: legtöbbjük apaági leszármazású, a digók viszont anyaági leszármazási rend keretei között élnek. Nyelvi rokonságukon kívül emellett egybefűzi őket az is, hogy a szuahélik korábban csak *nyikáknak* vagyis bozótlakóknak nevezték őket, akik a vadonból származó dolgokkal, főként élelemmel látták el a városokat. És e becsmérő, ám egyesítő elnevezés csak másik, immár nem lenéző hangzású elnevezéssel váltható ki. Az új népnév a szuahéli *mji* – ’város’, és a régi, történelmi nyelvjárásaiban előforduló *kenda* – ’kilenc’ szavak összevonásával keletkezett, és a nyelvi–etnikai egységesülésnek is a szuahélihez hasonlítható folyamatát fejezi ki.

Míg a midzjikenda népnév terjesztése és terjeszkedése egyelőre főként különféle kiadványokban érhető tetten, egy másik, ezúttal kenyai népnév meggyökeresedésének közvetlen tanúi lehetünk.

Egy *elgejo* faluban érdeklődtünk az ott élők hovatarozásáról, mire a fiatal leányek közölték, hogy ők *kalendzsinek*. Ez az elnevezés szintén jelentős számú etnikai csoportot takar: *elgejo, marakvet, tugen* (közülük származik Kenya második elnöke, Arap Moi), *nandi, kipszigi, teri, szabaot, konyi* (más néven *elgonmaszai*), *bongom, bok* és *pokot* megnevezésére szolgál. A kalendzsín szó mindezekben a nyelveken körülbelül azt jelenti: ’én mondom neked’. Ezek a rokon nilusi nyelvjárásokat beszélő etnikai csoportok korábban soha nem alkottak zárt egységet. A 20. század negyvenes–ötvenes éveiben viszont, részben a világháború kapcsán a hadseregben töltött, számukra szinte a világot föltáró közös szolgálat, részben pedig a nemzeti függetlenségi küzdelmekkel összefüggő, valóban nemzetformáló törekvések eredményeképpen (lényegében mesterségesen), az értelmiség által ösztönözten, kialakítottak egy gyökeresen új öntudati szintet. Ezt is kifejezi a választott népnév, amely a Makerere Egyetemen született, Kampalában, Ugandában, 1956-ban. Az elnevezés természetesen még nem mindenki tudatáig jutott el, akire, elméletileg, vonatkozik. Találkoztunk pásztorkodó *pokotokkal* Sigorban, akik mit sem tudtak róla. A kalendzsín összetartozás-tudat erősítésének ugyanakkor jelentőséget ad az, hogy a fentebb említett csoportok nyelvjárásain beszélők Kenya lakosságának több mint 10%-át teszik ki, közel négymillió emberről van szó, az ország egyik gyorsan fejlődő részét lakják, és térségük ma már egyetemmel is büszkélkedhet, amelyet Eldoret városában létesítettek. Így a kalendzsinek fölzárkózhatnak Kenya másik két, náluk korábban egységesült nagy népe, a kikujuk és a luók mellé, mint az ország uralkodó elitjének kibocsátói.

A Kelet-Afrikáról nyújtott etnokulturális áttekintés nem lehetne teljes az utóbbi évszázadok során más világrészekről Afrikának ebbe a térségébe be-, ill. áttelepültek megemlézése nélkül.

Azt követően, hogy Omán szultánja Zanzibárba tette át székhelyét (az 1840-es évek elején), jelentősebb arab népesség költözött a szigetre és a partvidéki szuahéli városokba. Ennek a betelepülésnek kései képviselői Zanzibár belvárosának utcáin és Pembán itt-ott máig fölismerhetők bőrük színéről, arcukról, viseletükről. Ők azok, akik még helyel-közzel használják az arab írást, értik és beszélnek az arab nyelvet. Számuk erősen csökkent 1964 után, amikor Zanzibár és Tanganyika kö-

zös államban egyesült Tanzánia néven, és sok arab akkor a kivándorlást választotta. A szárazföld partvidékén viszont napjainkra csaknem teljesen feloldódtak a szuahéli tengerben.

Még a 19. század vége felé kezdődött, de nagyobb arányúvá a brit gyarmati rendszer kialakulását követően vált indiaiak betelepülése Kelet-Afrikába. Ők eredetileg vasútépítő munkásokként érkeztek Afrikába, ám a vasútépítők többnyire visszaköltöztek Indiába. Helyükbe kereskedők érkeztek, akik ma megtalálhatók, főként kereskedőkként–vállalkozókként, Kenya és Tanzánia még a partvidéktől távoli kisebb városaiban is. A térség gazdasági és pénzügyi életét döntően befolyásoló személyiségek kerültek ki közülük. Templomaik és lakóházaik meghatározzák a városok arculatát, különösen a kisebbekét.

A gyarmatosítás időszakában fehér telepesek vándoroltak Kelet-Afrikába nagy számban. Az egykori farmerek leszármazottai ma is tekintélyes kisebbséget alkotnak Kenyában. Főként értelmiségi pályán helyezkedtek el vagy vállalkozók lettek és hazaszeretettük nem marad el őshonos honfitársaiké mögött. Azt is tapasztalhatunk, hogy sokan, akik csupán azzal a céllal érkeztek Tanzániába vagy más kelet-afrikai országba, hogy ott egy ideig munkát vállaljanak, hamarosan megszerették az adott országot és tartósan ott telepedtek le.

Ng'ombe dume moja hunywesha nchi nzima maziwa.

(Egyetlen bika egy egész országot megitat tejjel.)

(csagga, szuahéli nyelven)

(Értelme: a bika a tehének apja.)

Panganival átellenben, a folyó túlsó partján pálmabetős, tapasztott falú házak sorakoznak. Ez Bweni (Telekiéknél Buenni).⁷ Egy kizárólag *ziguák* által lakott falucska. A három, négy, öt házból álló épületcsoportok egy-egy nagycsaládnak adnak otthont. Közöttük, a félig nyitott udvarok árnyékos részén zajlik a mindennapi élet. Az utca és az udvarok egybefolynak, kerítéseket nem látni. Az egyik ház falának támasztva feketére kormozódott, hatalmas, 100–150 literes fületlen vasüstök terpeszkednek. Közösségi használatú lakodalmi edények ezek. Szükség van rájuk, mert a két-három napig elhúzódó lakodalmakra több száz rokon, ismerős gyülekezik össze, akiket el kell látni ízletes piláffal.

Az egyik ház eresze alatt öblös famozsárban, vendégoldalnyi törökkel két kamaszlány munkálkodik. Megállít bennünket a látvány: mintha néprajzi monográfia illusztrációja volna. Pillanatok alatt – mint a későbbiek során majd még annyiszor – lármás gyermekhad sereglik elő. Kora délután van, csak nők és gyermekek mutatkoznak. Az egyik udvarba széles mosollyal beinvitálnak. Alacsony, faragott székek kerülnek elő a láthatóan fáradt idegenek számára, és elkezdődik a beszélgetés.

⁷ Amikor Telekit emlegetjük Ludwig von Höhnel útleírása mellett (Höhnel Lajos: *A Rudolf és Stefánia-tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban*, 1892, Budapest, Ráth) Teleki Sámuel kiadatlan naplójára is gondolunk.

- Látom, tésztát kavarsz, mama. Mi lesz belőle?
- Rizslepénykéket (*mikate*) sütök vacsorára. Most összegyúrom, teszek bele cukrot, élesztőt, azután megnő, és estére megsütöm.
- Nem kell bele egy csipet só?
- Nem, csak cukor és kókuszdió leve.
- És a lányok mikor kezdenek komolyabb munkákat végezni? Olyasmit, mint például ez a lepénykészítés?
- Olyan tizenöt éves korukban.
- Amikor az asszonyok a földeken dolgoznak, a kisgyermekeket kiviszik a mezőre, vagy otthon hagyják őket?
- A gyermekek otthon maradnak, és a nagyok vigyáznak a kicsikre.
- És milyen korban mennek férjhez a lányok, ha nem titok?
- Tizennyolc éves korban. – Meg hús! – veti közbe egy koránál fogva érdekelt lány, Wakili.
- A fiatalok hogyan keresnek társat maguknak? Itt a faluban, vagy a városban is?
- Akárhol, hogyha tetszik. Mondjuk a munkahelyen, vagy valahol másutt.
- Nem fontos, hogy föltétlenül zigua legyen a kiválasztott?
- Nem, az nem fontos.

Megtudjuk, hogy az asszonyok ma többnyire kórházban szülnek, de az újszülöttek lábára kis kötést tesz a mecsetben a *molla*. Ez is *dawa* (gyógyszer, varázsszer), amely megvédi őket az előre nem látható bajoktól. Beszélgetőpartnerünknek, Marehema asszonynak hat gyermeke van. A lányok is járnak iskolába ötéves koruktól. Három–négy osztályt végeznek el általában. Az új házások számára a Panganiban lévő földhivatal jelöli ki, hol építhetnek maguknak házat. Kiderül az is, hogy a helybeliek már régóta jól beszélnek szuahéliül, egy-egy fogalmat azonban csak ziguául ismernek, használnak. Például az élesztő nevét (szuahéliül *chachu*) csak így emlegetik: *hamera*.

Rövidesen már a házaselet szépségeinél és gondjainál tartunk. Errefelé is dívik a többnejűség. Éppen az egyik legkényesebb témáról, a válásról faggatózunk. Noha ritkán fordul elő, bármelyik fél kezdeményezheti, de a férfinak könnyebb. Elég ha tanúk előtt háromszor kijelenti: 'nagy hibát követtél el, nem akarlak többet, menj el a házamból!' Amikor délutáni sziesztájának végeztével megjelenik a férj, a tekintélyes méretű háztartás ura, pillanatnyi csönd áll be. Az illető a faluban is afféle társadalmi vezető szerepét tölti be. Pozíciójának jelentőségét azzal is hangsúlyozni kívánja, hogy elkéri a papírjainkat. Megkérdezi, hogy van-e engedélyünk kutatás végezni. Meggyőződve róla, hogy amit csinálunk, az csak afféle 'asszonybeszéd' jegyzetelgetése, és zsebre vágva egy csomag cigarettát, amivel igyekeztünk elnyerni a jóindulatát, mosolyogva legyint buzgólkodásunkra, és komótosan elindul a maga dolga után. Valószínűleg a mecset vagy valamelyik italmérés felé, ahol a többi férfival néhány üveg kóla mellett meghányják-vetik a falu és a világ ügyes-bajos dolgait.

A munkamegosztás itt tapasztalt képe Kelet-Afrika bantu nyelvű földműveseinél általánosnak mondható. Látszólag az asszonyok folyton dolgoznak, a férfiak olykor. Feltörése után a nők művelik a földet, megépültük után ők tartják rendben

a kunyhókat, házakat, viszik a piacra a terményeket, nevelik a gyermekeket. A feje tetején súlyos terhet cipelő nő és előtte ballagó férje képe mélyen gyökerező felfogást tükröz. Talán egy olyan kor emléke, amikor a férfi védte a nőt esetleges támadóktól, állattól vagy embertől. Ma a férfiakat a közügyek intézése, társadalmi kapcsolatok ápolása foglalja le, legalábbis szemre. Valójában ők is végeznek sok minden mást, lehetőleg olyan munkát, amelyet megfizetnek. A legtöbb férfi kidolgozott izomzata nem vall henye életmódra, és izmait aligha konditeremben szerezte. A családon belül sem igen basáskodnak. Éppen Marehema mondta el, hogy még a többnejű családokban is... „esténként az egész család tanácskozza meg, hogy másnap kinek mi legyen a dolga, és ebben a családfő a döntő szó”.

Pásztornépek között járva mégis az volt a benyomásunk, hogy a nemek közötti munkamegosztás kiegyenlítettebb, bár a férfiak elsőbbsége ott is nyilvánvaló. Talán azért alakulhatott ki ilyen véleményünk a kelet-afrikai emberek életéről, mert (a *luguruk* kivételével) csupa olyan nép körében fordultunk meg, ahol a leszármazást apai ágon tartják számon.

A maszai táborba lépve kevés férfit találtunk otthon, pedig egy maszai tábor népeisége a családfőből, annak feleségeiből, fiaiból és azok feleségeiből, nem házas fiaiból, hajadon leányaiból és unokáiból áll. Nők és gyermekek bújtak elő a tábor (manyatta) középpontját elfoglaló, erős karú és tüskekerítéssel körülvett marhaállást környező kunyhókból. A fiatal férfiak (harcosok) és a már házasságképes, korosabb (23–25 éves) legények többsége az állatokat legeltette, jóval a láthatáron túl. Természetesen itt is a nők végeznek minden házkörűli munkát a kunyhók építéséig bezárólag. A házaik váza karó- és vesszőfonás, amelyet marhatrágyával kevert sárral tapasztanak be. Belsejét sövényfonadék, afféle spanyolfal osztja ketté. Egyik felében az újszülött borjakat, gidákat, bárányokat óvják, a másikban alszik a ház asszonya, öt időnként meglátogató férje, gyermekeik és alkalmi vendégeik. Berendezése egy terjedelmes, bőrökkel borított, apró lábon álló fekvőhely, néhány falra akasztott tökkobak, és közvetlenül a bejárat mögött három kő, a tűzhely.

Az asszonyok látják el a gyermekeket, fejik az állatokat, a fejős kecskéket és juhokat legeltetik is, s emellett a tábor környékét járják, és minden számukra használható dolgot gyűjtenek. Hátukon lepelruhájukba csavart tökedény, amelyben aludtetejet visznek magukkal, nyakukban jellegzetes kerek korong alakú, gyöngyből készült nyakdísz, a fejük simára borotvált. Három-négy fős csoportjaik újra meg újra feltűntek, amíg a Ngare Ssero mellett táboroztunk, és gyöngyökből, rézből, bőrből készült ékszereket kínáltak cserére pénzért, golyóstollért, fűzetért. Ebben a férfiak is követték őket: légycsapót, sőt dárdát is fölkináltak, természetesen már komolyabb ellenérték fejében.

Elvileg a maszai férfiaknak is több feleségük lehet, persze, csak ha anyagilag megengedhetik maguknak. A vágyott lány családjának ugyanis tekintélyes számú szarvasmarhát és kisebb állatot, kecskét, juhot kell adjanak, és ezt csak akkor teheti meg, ha sok állattal rendelkezik. Nyájaik valóban óriásiak. Ha egy maszai családra kétszáz szarvasmarhát számolunk, a többiről, a *moránok* (harcos korú ifjak) nyájairól nem is beszélve, korántsem mondunk nagyot. A sok állatot részben a szépségükért tartják, és mert mítoszaik szerint Engai, az istenük eleve minden

marhát a maszaiknak teremtett. Valóban csekély a mindennapi hasznosítás: a tehének tejét isszák, a férfiak roboráló eledelként vérrel keverve, a marha húsát szertartások alkalmával, vagy ha a jószág a kimúlás határán van, megeszik. Csak a harcosok csapatainak vannak saját marháik, amelyeket belátásuk szerint fogyasztanak. Az állatok bőréből ruhadarabokat készítenek és az alvásra szolgáló fonott dikó takaróját állítják elő. A harcosok a beavatási-körülmetelési szertartáson már átesett, de a felnőtté avatást még el nem érők, körülbelül 14–21 évesek, akik önálló táborokban élnek, ahová kijárnak hozzájuk a korukhoz illő lányok, hogy ellátásukról gondoskodjanak.

Az avatáskor nem csupán az ifjú társadalmi állapota változik meg, hanem egyúttal egy új szociális egységbe is bekerül: egy saját névvel ellátott korcsoportba. Ennek korábban, a gyakoribb hadakozások időszakában nagyobb jelentősége volt, mivel a csapatok szervezését segítette, de ma is hozzájárul a maszai nép egységének fenntartásához, mert a korcsoportok elnevezései egységesek a mintegy félmillió lelket számláló nép körében, és az avatási szertartásokat is összehangolják. A dolognak további jelentősége, hogy vándorlása során a maszai férfi korcsoport-társánál bármikor megszállhat. A meglátogatott egyik felesége mellé köteles fektetni a látogatót éjszakára. Ez azonban csak akkor vezethet valóságos együthálásra, ha a férj az adott feleséget elhanyagolja. Állítják legalábbis a férjek. Megismerve a maszaik önfegyelmét, ez nem is látszik olyan képtelenségnek. Közmondásuk is ezt sugallja: 'nem visz el az ember mézet a másik kaptárából' (*Merutoi otorok, ilkulenyana ake erut oltungani*).

A maszai fiúcskákat egészen apró koruktól fogva a nehézségek vállalására és bátorságra nevelik. Nyolc-tíz éves fiúcskák már egyedül legeltetik az apró jószágot: gödölyéket, bárányokat, kisborjakat. Íjjal és nyilakkal védik magukat, ha szükséges. A harcos korúak már dárdával, késsel járnak, és még az oroszántól sem rettennek meg. A legelő ugyanis a száraz szavanna, ahol zebrák, gnúk, az oroszánok mindennapi zsákmányainak nagy csordái is élnek. Itatni, legeltetni bejárnak a maszai pásztorok a Ngorongoro-kráterbe is, pedig az igazi, szigorúan védett vadparadicsom. Igaz, az egyik bejáráshoz közel telepítettek, afféle turisztikai látványosságként, egy maszai kirakatfalut.

Az ilyen életre való fölkészítés kemény módszerekkel történik. A szemünk előtt játszódott le egy eset. Egy két-három év körüli kisfiú nem akart valamit meginni. Erre, az anyja kérésére két tizenhét év körüli ifjú szíjjal módszeresen verni kezdte. A csemete erre természetesen megitta a fölkínált folyadékot. Az eredmény: egy ízben egy tíz év körüli fiúcska apró terelőbotjával akart nekünk esni, amiért beleegyezése nélkül le akartuk fényképezni állatait. Végül beérte a fenyegetéssel, mi meg elálltunk a fényképezéstől. Ez a fellépés teszi, hogy a maszaik ma is tisztelt és félt nép hírében állnak a szomszédok között. Holott voltaképpen békés pásztorok, akik közelében teljes biztonságban, sőt védettségben érezhettük magukat.

Bweni nagy, zárt falutelepülés, ahol állami hivatalnokok és kijelölt előljárók intézik a közügyeket. Ezzel ellentétben a maszai tábor önálló egység, ahol a családfeje és a hagyományok igazítják el a dolgokat. Ezzel összefér, hogy a nagycsalád fiatalabb, de már tapasztalt, és magát valamely más nyelven (szuahéli, angol) is

megértető tagja, Marius tárgyalhasson velünk, az idegenekkel, ha, mondjuk, meg akarjuk látogatni őket.

Utunk során alkalmunk nyílt arra, hogy a helyi társadalmak szerveződésének más formáit is megismerhessük.

Ngua falu az Usambara-hegység délnyugati lankáin található. *Szambák* – ugyancsak bantu nyelvű nép – képviselői lakják. A dimbes-dombos terepen a házak kisebb csoportokban, halmazokban állnak, közöttük terjedelmes kertek, banánligetek, cukornád-ültetvények. Az udvarokon egy-két tehén kérődzik, száraz kórót rágsál néhány juh vagy kecske. A házak legtöbbször négyszögletes alaprajzú, de akadnak még a múltat idéző kerek kunyhók is. A faluk karóváz, amelynek üregeit sárkölcöccel tömködi ki. Tetejüket pálma levelének hasítéka vagy fűszalma takarja. Mellettük hasonló fölépítésű, csak szellősebb építmény, árnyékszék található. Egyes házak falának tővén arasznyi széles, szürke csik fut körbe: finom növényi hamu a nem kívánatos ízeltlábúak távoltartására. Régen az emberek hasonló céllal gyakran maguk is hamuban aludtak. A házak közül csak egy rí ki szokatlanul tekintélyes méreteivel, a többiekéhez képest szinte hivalkodó hullámbádog tetejével. A falu választott főnöke, Shauri úr lakik benne és a körülötte szerénykedő kisebbekben, népes családjával.

Itt az ő szava dönt abban, hogy a váratlan vendégeket milyen szívvel fogadják az emberek. Megfontolt, rokonszenves férfiú. Megérkezésünkkor gyorsan intézkedik. Kijelöli az szálláshelyünket, és az íjjal, nyilakkal felszerelt *aszkarit*, akinek tiszte, hogy a javainkra vigyázzon. Másnap, amikor ehelyütt véglegesnek tekintett táborhelyünkre vonulunk, rendelkezik, hogy kik szállítsák a holminkat. Kísérőket ad mellénk, hogy az Usambara magasabb régióiban kalauzolják az őserdőre kíváncsi társainkat.

Hamarosan meggyőződhetünk róla, hogy osztatlan tiszteletnek örvend. Egyik délután a meredek, kanyargós ösvényeken férfiak igyekeznek a portája felé. A máskor beszédes, alkalmasint egyenesen szószátyár emberek most csak néhány udvarias köszöntő szóra méltatják az idegent.

– Minden rendben van, vendégek? Sietünk, nem illik elkésni a falugyűlésről.

Talán nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy az asszonyok ezúttal is távol maradnak a fontos eseménytől. Bennünket igencsak érdekelne egy ilyen tanácskozás, talán más alkalommal nem is vonakodnának a körükbe fogadni a barátságos falusiak, de ma este olyan dolgokról lesz szó, amelyeket még maguk között is csak igen megfontoltan és óvatosan tárgyalnak meg: az adófizetés minden ember és család zsebére, magtárára közvetlen hatással lévő gondja-baja kerül terítékre. A szorgos gazdának pedig keményen meg kell dolgoznia minden vödör cukornád léért, minden fürt banánért, ha boldogulni akar. A földje és az állatai mellett még valami kiegészítő keresetre is szorul. Feje fölött néhány száz méterre ott húzódik az Usambara-hegység dús őserdeje. A benne még föllelhető néhány szép szál mahagóni- és vasfa kivágása és deszkákká fűrészélése bizonyára szép nyereséggel jár, legalábbis a – környezeti értékekre az utóbbi időkben láthatóan jobban odafigyelő – kormányzat részéről ezért kirótt magas adók ezt bizonyítják.

Kimondottan jóleső érzés tölt el bennünket, amikor a végső elszámolásnál Shauri úr kifejezi elégedettségét, hogy nem zavartuk meg a falu rendjét, békéjét,

amitől az első pillanatokban bizony tartott. Jó alkalom ez arra is, hogy kicsit körülnézzünk tekintélyes méretű házában, amelynek csak a homlokzati fala legalább tizenöt méter hosszú.

Belső tere tágas, csak az egyik oldalát rekeszti el a tetőig épített tapasztott fal. Mögötte borjas tehenek állnak. Egyiket éppen feji egy legény. Szűk szájú tökedénybe gyűjti a vékonyan csurrano, habzó tejet. A ház két végében három hálófülkét választottak le. Mint kiderül, házigazdánk muzulmán, három felesége van. A fülkékben faragott deszkaágyak, tiszta ágynemű, ruhásláda, polcok edényekkel, konyhai eszközökkel, élelmiszeres kosarak, zsákok.

A központi térben, a falak mentén négy-öt hosszú lóca. Középen terjedelmes asztal. Az egyik padon vastag rétegben illatos kardamom szárad. Miután kiderül, hogy mi is használjuk főzészor, és még a nevét (*eliki*) is helyesen mondjuk, jócskán kapunk belőle ajándékba. Hanem, ami a legmeglepőbb: az ajtóval szembeni falon keresztény szentek képei sorakoznak. Csodálkozó kérdésünkre, kötött sapkáját megigazgatva a fején, házigazdánk bölcs mosollyal így válaszol: „Mungu ni mmoja, na damu ni moja”. (*Egy az isten és egy a vér*). Tisztelni kell a mások hitét is, keresztények is élnek a faluban szép számmal. A kelet-afrikai ember a saját bőrén tanulta meg, milyen fontos a lelkiismereti szabadság.

A mi szemünkben, például, igencsak furcsának tűnt a tekintélyes bagamoyói katolikus misszió legnagyobb udvarának közepén a szocialista Forradalmi Párt szerény irodája.

Vége a tanácskozásnak. A kialkudott munkabér és szállásdíj vendéglátónk zsebébe vándorol, de nem melegszik meg benne. Miközben az autóknál kemény hármaskézfogásokkal búcsúzunk szambaa barátainktól, mindegyik teherhordó és öröme a szemünk láttára kapja meg jól megszolgált fizetését. Talán ezért is tiszteli a faluja népe annyira Shauri urat. Az archaikus elemeket is őrző Ngua falutól élesen különbözik az alatta elterülő kisváros, Mazinde.

Egyenes utcái tudatos településrendezési szándékra, mérnöki munkára utalnak. Egyik negyedében pontosan egyforma, barakkszerű házak sorakoznak, közöttük nyilvánvalóan közös használatra szánt kemencék, kerített, nagyméretű beton szeméttárolók. A volt államfő, Tanzánia első elnöke, Julius K. Nyerere 1967-ben meghirdetett *ujamaa* szocializmus koncepciójának sajátosan torz mementói ezek. Lehet, hogy a közellátás vagy az ésszerűbb munkaerő gazdálkodás szempontjából ésszerű volt ez az elképzelés, de a szigorú közösségi szervezet kötelékeiben élve is idegen maradt a szabadságszerető és önállóságra törekvő afrikai ember számára.

A függetlenségét elnyert Tanganyika és Zanzibár többek között azzal a gondallal is szembe került, hogy az ország népességének ellátása élelmiszerrel hogyan oldható meg. A hagyományos gazdálkodás teljesítő képességének meghaladását a tanzániai vezetők kezdettől fogva valamiféle szövetkezetek létrehozásával képzelték el. Különböző kísérletek folytak, párszor még izraeli szakértők tanácsait is igénybe vették. Sorozatos kudarcok után jutottak arra a radikális következtetésre, hogy a jövő útja a termelés és mellette az egész életvitel közösségivé formálása. Ennek elérését több lépcsőben képzelték el. A többnyire laza szerkezetű szórványtelepüléseken élő és saját földjeiket művelő családokból úgy próbálták szoros közösségeket formálni, hogy összetelepítették őket. Közösségi szolgáltatásokat ala-

kítottak ki, mint például a már említett közös kemencék, és számos kísérlet történt a közös munkavégzés elterjesztésére is. A következmény egyfelől a termelés visszaesése, másfelől számos csoport tiltakozása volt. Közöttük a csaggáké, akik talán Tanzánia legmódosabb és a legrégebb szövetségi hagyományokkal rendelkező földművelői.

A Kilimandzsáró oldalában, a gyorsan gyarapodó és modernizálódó Moshi városka fölött, az esőerdő öv alsó határán elhelyezkedő Kibosho a 19–20. század fordulóján még a csaggák egyik leghatalmasabb fejedelemsége volt. Ma közepes méretű, és első tekintetre látszólag áttekinthetetlen szerkezetű szórványtelepülés. A karóvázás, banánlevelekkel fedett kunyhók, és ma egyre inkább téglaházak dús ültetvények mélyén húzódnak meg. Csak alig fölfedezhető ösvényeken juthattunk el hozzájuk.

Iskolapéldáját láthattuk itt a környék messze földön híres, még a gyarmati idők előtt kiteljesedett öntözéses, trágyázó földművelésének és a hozzá kapcsolódó beltérjes állattenyésztésnek. Az ültetvények általában 'négyemeletesek': alul tenyésznek a zöldségfélék és gumósok, utánuk következik a mintegy két méteresre visszametszett kávé. Ezt a banánligetek levélernyője védi, legfölül pedig a mangó- és avokádófák díszlenek, közöttük haszonfának ültetett, valószínűleg európai eredetű körisfafélékkel. A bővizű hegyi patakok és folyócskák mély vízmosásokat vájnak a laza vulkáni talajba. Közöttük lefelé kiszélesedő terjedelmes háta húzódnak. Ezek középső szakaszára ülnek a települések. A vízfolyásokat a földművesek már a 19. század derekán is ügyes módszerekkel megcsapolták. A megfigyelő szélesebb körű benyomása az, hogy a szorgos földművesek, ha teheték hegyről hegyre vándoroltak tovább emberemlékezet óta. Konkrét, írott történelmi források híján erre ugyan csak következtethetünk, de a módszerek és az őket életben tartó szokások fölérhetnek egy-egy írott krónikával.

A csaggák a patakok felső folyásától kiindulva, a vízmosások belső oldalain hosszanti irányban futó csatornákat képeztek ki. Ha szükséges volt, még a kisebb szakadékokat is áthidalták magas cölöpökre ültetett favályúkkal, hogy az éltető víz pontosan oda fusson, ahová kívánják. Az ültetvények között azután a kis csatornák pókhálószerűen szerteágaznak. Minden család földjeit átszelik, vagy elhaladnak mellettük. Az elágazásoknál elegendő egy-egy banánlevélből vagy zombékából készült dugó a folyás irányának szabályozásához. A csatornákat, persze, rendszeresen tisztítani kell a beléjük hullott vagy esők által bemosódott bőséges hulladéktól, hordaléktól. Ezt senki sem csinálhatja ötletszerűen. Minden földműves tagja ennek a régi csatorna szövetkezetnek. Szigorú időbeosztás szerint zajlik a karbantartás és történik meg az öntözővíz igazságos elosztása.

Amikor Kiboshóban az ültetvények között sétáltunk, bele-belebotlottunk az alig kétarasnyi széles kanálisokba. Kérdeztük, hogyan működnek. Máris ugrott pár kiskamasz, és áttett egy banánlevél dugót az egyik ágból a másikba. – Azonnal tedd vissza! – mordult rá egy velünk tartó középkorú férfi, és megsuhogtatta a pálcáját. Mint kiderült, ő a helyi csatornarendszer egyik felvigyázója, annak felelőse, hogy minden birtokoska a meghatározott időben kapja meg – és meg is kapja – a kiszabott mennyiségű öntözővizet.

Hasonló szigor tapasztalható mindazokon a hegyeken, amelyeken az elmúlt századokban öntözési rendszer alakult ki. A kenyai Elgeyo-Marakwet tartományban például minden gazda sorban megbízást kap a csatornák karbantartására. Aki a felszólításra három napig nem jelenik meg és helyettest sem állít a családjából, egy kecskével köteles kárpótolni a faluját.

A Kilimandzsáró népének viszonylagos jómódja a hegyen a 19. század vége felé európai misszionáriusok által meghonosított kávéból származik. Az akkori művelésről éppen egy magyar utazó, Damaszkín Arzén számolt be.⁸ Az önálló gazdák termésének értékesítésére 1924-ben született meg egy sajátos, ma is virágzó szövethetesi társulás magja. Működik tehát itt egy részleges monokultúrára épült, de fokozatosan más területekre is kiterjedő 'külpiazi szervezet'. Nem is csoda: ha van áru, fölvirágzik a kereskedelem, és ha annak szervezete jól működik, tovább terebélyesedhet az árutermelés.

A piacozásnak a tágabb környéken is régtől fogva megvoltak a hagyományai. Látszik ez Moshi és Kibosho piacainak pezsgő életén is. Moshiban naponta, fönt a hegyi településen heti három alkalommal verődnek össze az emberek százai, hogy beszerezzék az életükhöz, munkájukhoz szükséges javakat, és (ma már) pénzre váltsák termékfölöslegüket. A kínai gyártmányú bozótívágó kések, bádóg és zománczott edények, gyári ruhafélék persze általában nem serkentik nagyobb igyekezetre a népi kézműves mesterségek művelőit. Ennek estek áldozatául a hajdan messze földön híres kahei fazekas asszonyok házi műhelyei. Ma már valóban csak hírmondójuk maradt egy-egy idős asszony képében, de edényeket már senki sem készít. A cserepesek kicsit távolabbról, a pare hegyvidékről, vagy még messzebből, Tanga környékéről hozzák el a portékájukat egészen idáig. A műanyag tányérok, bögrék szintén egyre inkább kiszorítják a könnyű, puha *szeszeme* fából faragott vagy tőkhéjből készített csinos tálkákat vagy ivókupákat. A kézműves kovács gyékénye sem valami terjedelmes: néhány kapa, szépen megmunkált fatokban rejlő egyszerű kés, pár balta és számunkra rejtélyes rendeltetésű vasalás árválkodik rajta. Találkoztunk ugyan mesterrel, aki otthon, ragyogóan díszített, *pombe* (banánsör) ivására való nyeles tökedényeket készít, de olyan kis számban, hogy ritkán jut ki vele a piacra, mivel a legtöbbje már a házánál elkel. A szép mívű gyékények, kosarak, gyöngyös díszek, faragások egyre inkább 'lehúzódnak' a turisták járta utak melletti alkalmi árusítóhelyekre, vagy a nagyobb települések piacaira.

Ilyen Kibosho-méretű, pár ezer lelkes, sokféle tevékenységet ötvöző és nagy kiterjedésű település irányítása már szakembereket kíván. A faluelnök tanult férfiú és maga is érdeklődik a csagga történelem iránt. Az igazgatáshoz igénybe veszi a hagyományos tekintélyek segítségét a faluban. Így egyeztetődnek a központi államérdek szempontjai és a még élő helyi hagyományok.

Lényegesen egyszerűbb a szervezete a piaci központtá cseperedett, ám méreteikben rendszerint kisebb falvaknak mind Tanzániában, mind Kenyában. Ezek többnyire az állami közigazgatási és ellenőrzési háló csomópontjai, ahol a falu főnöke alárendelődik a körzet vezetőjének, tisztviselőjének, akinek tekintélyét rend-

⁸ Damaszkín Arzén: *A mászái fensikon*, 1906, Budapest, Budapesti Hírlap ny.

szerint fegyveresek támasztják alá. Mindkét államban egypártrendszer működik,⁹ párt állam és fegyveres erők így összefonódnak, és a helyi hierarchiában magasabbban álló az úr. Ha szerencsénk volt, segítőkész tisztviselőre leltünk, mint például a kenyai Tavetában, ahol a körzeti vezető olyan mértékben érdeklődött irántunk, hogy térképen is megnézte, hol fekszik Magyarország. Ha nem – mint Sigorban – még annak a beszélgetésnek az emlékéitől is igyekezett megfosztani bennünket a túlbuzgó hivatalnok, amelyet a *pokot* öregek tanácsában folytattunk, egyébként a település hagyományos vezetőjének engedélyével.

A jól kiépített közigazgatási struktúra mellett előfordulnak még a *törzsi demokratizmus* hagyományos intézményei is. A Turkana (Rudolf) tó keleti oldalán élő *elmolóknál* is tapasztalhattuk ezt.

Az *elmolók* egyike azon népeknek, amelyeket Teleki Sámuel útjának leírásából ismerhetett meg a külvilág. Fő megélhetési forrásuk maga a tó volt, amelynek halait dárdával ejtették el. Vizi járművük néhány szál könnyű borasszusz-pálmatorzsból összekötözött tutaj volt, ezek hírmondói ma is ott száradnak településeik mellett a tó partján. Lábukat két oldalt lelógatva csáklával mozgatták a tutajt, lesve a halakat és a krokodilokat, hogy nehogy ők váljanak zsákmánnyá. Az *elmolóknál* egy kis települést több család lakik, amelyek tagjai rokonok. Ez az utóbbi tény talán nem is hangsúlyozandó különösen, mert az *elmolók* összesen nincsenek három-öt száznál többen, így közöttük mindenki valakinek ilyen-olyan rokona. A falu ügyeiben az összes felnőtt, azaz házas férfit tömörítő tanács dönt. A mindennapi ügyek intézésére pedig négytagú 'végrehajtó bizottságot' választanak. Ennek a tagjai is jó erőben lévő férfiak. Ők fogadják be vagy utasítják el az arra vetődő idegent, döntenek el, hogy mennyiért tartózkodhat a faluban – lévén ma a turisták látogatása a legfontosabb bevételi forrás. Ők szervezik meg a halászatot, amelyet pár évtizede maguk is motorcsónakkal végeznek. Ők számolnak el a halászati szövetkezettel, amelynek leadják a halat, ék ők osztják el a szerzett javakat a település családjai között. És talán az egyik legfontosabb feladatuk, ők gondoskodnak a gyermekek iskolába küldéséről.

Jifya moja haliinjiki chungu.

(Egyetlen kő nem tartja meg a kondért.)
(szuahéli)

Már jókora utat tettünk meg. Kezdjük unni a konzerveket és a saját, fölöttébb tábori egyszerűségű főztünket. Egyre jobban vonzanak az út menti süteményárusok tálcai és az igénytelen külsejű, de mindig hangzatos elnevezésű vendéglők. Néhány olajban sült húsos barátfüle (*sambusa*), édeskés fánkféle (*mandazi*), rizzsel, krumplival, vagy indai eredetű kovásztalan lepénnyel (*csapati*) tálalt zöldséges marhahús a változatosság illúzióját kelti bennünk. Ezek a partvidéki konyha termékei, amelyeket kereskedő karavánok terjesztettek el a szárazföld belsejében. A

⁹ Azóta a helyzet változott, Kenyában 1992-ben, Tanzániában 1995-ben már több párt rendszerű választásokat tartottak.

szuahéli ételek – bizonyára nem csekély arab és indiai hatásra – erősen fűszerezsek és igen ízletesek. Az *eliki* (kardamom) és a Zanzibárt a 19. században meggazdagító szegfűszeg illata a partvidék városokban mindent ural. Az is különös, hogy az általunk inkább édes süteményekben ismert szerecsendió, gyömbér vagy fahéj itt szinte minden húsételnek is elengedhetetlen velejárója. Észak-Kenyát járva jól esik visszagondolni arra a lakomára, amelyben a Dar es Salaam melletti Kunduchi halászfaluban volt részünk.

Az étel ott a következőképpen készült: a ház előtti eresz alatt három kő között parázs izzott, azokra került a jelentős méretű (vagy tíz literes) fületlen alumínium lábos. A háziasszony bögrényi pálmaolajat öntött bele és amikor már élénken sistergett, jó pár maréknyi fehér rizst hintett bele. Alaposan megkeverte, majd vagy két teáscsészényi friss kókuszreszelék, kevés bors, pár darab fölnyitott kardamom, néhány gerezd fokhagyma, némi só került még a lábasba. Egy háromlábú bádoggal faszéntűzhelyen vizet melegített és ráöntötte az ételre. Míg fedő alatt párolódott a *wali* (főtt rizs), másik agyagfazekat helyezett a tűzhelyre. Erős paprika darabok, gyömbér, koriander mag, közönséges (lila) hagyma, néhány szem kockára vágott krumpli puhult benne néhány percig. Utána alaposan megtisztított, szép fehér tengeri haldarabokat és néhány kanál kókuszolajat tett hozzá. Végül pár csipetnyi indiai sáfrány (kurkuma) adta meg az étel élénksárga színét. Ezalatt olajos, sós citromlében laskára vágott hagyma, paradicsom és káposzta ázott, érett, némi spenótra emlékeztető zöld levéllel kiegészítve. Mindegyik fogás külön tálban került az asztalra, amely mellett lapos tálkákban ott állt az ujjaink leöblítésére szolgáló víz, a tetején úszó citromkarikával.

Az étel mellé – uram bocsá’, hiszen házigazdáink muzulmánoknak vallották magukat, ám, mint mondták, a házuk teteje bádoggal, nem pálmalevélből készült, s így Allah nem lát keresztül rajta – pálmabort és karcos mangó pálinkát kínáltak. A kelet-afrikai pálmabor igazán gyilkos ital. No nem a fogyasztójára, hanem a szegény kókuszpálmára nézve. Annak felső, eleven vezérhajtását metszik ki, hogy hozzájussanak pár liternyi kristálytisza nedvéhez, amely egy-két-nap alatt zavarossá válik, miközben enyhén megerjed. A mangó pálinka, meglepő módon pontosan úgy készül, ahogyan nálunk faluhelyen a titokban főzött ’lavórica’.

A szárazföld belseje felé haladva az ételekből fokozatosan kikopnak az intenzív ízek, néha a sóval együtt. Utóbbi bőven szórtuk a hófehér kukoricalisztből készült *ugalira* (puliszka), az út menti vendéglők mindig megbízható alaptáplálékára. Az ételek egyszerűsödése mintha tükörképe lenne az élelmiszertermelés némi-képp egyoldalú jellegének.

A száraz szavannákon és a félsivatagos területeken élő pásztorok közül ugyan csak kevesen váltak tisztán nomádokká, mint például a maszaik, akik földet nem művelnek. Ők korábban más népcsoportoktól, cserével szereztek be növényi eredetű táplálékot, ma pedig helyi piacokon vagy a táborhelyeik közelében nyitott *dukákban* (boltok) vásárolnak lisztet, sót, cukrot és egyébeket. A cukorral nem tudnak betelni. Ha például hozzánk jöttek teázni, evőkanál-számra szórtak belőle egy-egy csészébe. Egyéb tekintetben sem teljesen önellátóak: dárdáik vasát ma már városi kovácsoktól vagy üzletekben veszik, az ékszereikhez használt üveg-

gyöngy ki tudja mióta a cseh üvegipar terméke, sőt újabban műanyag gyöngyöket is szívesen vásárolnak.

Kenyában élő közeli rokonaik, a *szamburuk* még saját kovácsaiktól vásárolják a (nemegyszer autóröncsök rugóiból) készített fegyvereket és a puha fémből kalapált egyszerű ékszereket. A maralali kovácsok látják el dárdahegyekkel a szomszédos rendiléket és turkanákat is. Így a szamburu dárda jellegadóvá vált Kenya észak-nyugati területének nagy részén. A vándorló pásztorok egyes csoportjai azonban időről-időre arra kényszerültek, hogy hosszabb időre letelepedjenek. Ennek oka lehetett állataik elvesztése, kiszorulásuk a legelőkről vagy a jó itatóhelyek közeléből. Igen fontos szerepet játszhatott ebben a bantu nyelvű földműves csoportok szakadatlan törekvése, hogy kiterjesszék a művelés alá vont területeket. Utóbbinak viszont gátat szab a száraz éghajlat, a kevés ivóvíz. Különösen Észak-Kenyában nagy gond az állatok itatása is, ezért egy-egy bővebb hozamú kút mellett olykor állatok ezrei gyűlnek össze, a pásztorok pedig a tölcser alakú kút falába illesztett gerendákon állva, munkadalok ütemére adogatják fölfelé kézzel-kézre a vízzel megtöltött edényeket. Akad, amelyik zsiráfőrből készült, másik piacon beszerezhető műanyag edény.

Ilyen körülmények között különösképpen fontos minden lépés, amellyel, amelynek segítségével egy pásztorcsoport biztonságosabbá teheti növényi táplálékkal való ellátását.

A földművelés friss kezdeményeivel találkozhattunk a Marsabitban és környékén élő borana és szamburu csoportoknál. Itt a katolikus Consolata rend hittérítői kezdeményezték a földművelést tíz-tizenöt évvel ezelőtt, és az említett népek megkeresztelkedett képviselői ezt jól fogadták. A köles, bab, hagyma hozama egyelőre ugyan csekély, de legalább ezeket nem kell piacon, pénzért megvásárolniuk.

Az ilyen erőfeszítések nagyságát és jelentőségét mutatja az alábbi egyszerű eset is: a boranák által lakott észak-kenyai táj annyira szegény vízben, hogy még a kisgyermekes örökké nedves alsóneműjének kimosására sem jut mindig. Ezért azokat a kunyhókban, csirkeborító formájú szárítón, alattuk illatos füveket égetve 'szagtalanítják'.

A víz hiánya gyakran gondot okoz a Kenya-hegy lejtőin lakó kikuju földműveseknek is. Gyakran nagyméretű tartályt építenek agyagból az udvar megfelelő pontján, abban fogják föl a háztetőről lecsorgó esővizet, hogy később öntözésre használhassák. A kikuju udvarról rendszerint nem hiányzik a tehén sem, bár legfőljebb egy vagy kettő árválkodik. Erős karókból összerótt karámban, mondhatni „szellős istállóban” él, jászolból takarmányozzák. A meredek hegyoldalakon a kikuju gazdálkodók végül is csaknem minden Afrikában honos terményt megtermelnek. Kölest, kukoricát, burgonyát, édesburgonyát, banánt, hagymát, hüvelyeseket, európai zöldségféléket és piaci termékén kávét is. A földművelés technikai színvonala itt jóval magasabb az átlagosnál, mint például Tanzániában vagy a többi, bejárt országban. A talajművelés mélysége ugyan itt sem haladja meg a 15-19 centimétert, viszont a kikuju gazdálkodó bőven alkalmaz műtrágyát, növényvédő szereket, amelyeket a közeli kisvárosok üzleteiben beszerezhet. Naro-Moru utcáin az sem szokatlan látvány, hogy a pihenő parasztemberek a napi sajtót olvassák.

Hasonló földművelési szinttel találkozhatunk Nyugat-Kenyában különböző népcsoportok körében. Így nem lepődhetünk meg azon, hogy a kávé, a tea és a dalmátvirág (pyrethrum) mellett Kenya élelmiszert is exportál: az elmúlt években a gyümölcskonzerveken kívül számottevő volt a kukorica kivitele is. A gyarapodás azonban nem jár együtt a táplálkozás kultúrájának föltétlen módosulásával. A vízben főtt, számunkra igencsak rágós húsok és különféle kásák jelentik ma is az alaptáplálékot, és mellettük továbbra is a helyi készítésű pombe a legnépszerűbb ital.

Nyugat-Kenyában a *kalendzsín*-nek nevezett népcsoport körében pásztorok és földművesek valóságos szimbiózisával találkozunk. Ugyanazon nyelvet beszélőknek föllelhetők az egyik vagy másik említett tevékenységre 'szakosodott' csoportjai. A földművesek rendszerint a peremhegység vízben gazdagabb oldalában élnek, míg a pásztorok a Nagy Hasadékvölgy aljának szárazabb szavannáin legeltetik nyájaikat, mint ahogyan a pokotoknál tapasztaltuk.

Ruandában, a hegyek rendkívül termékeny lejtőin, a Kilimandzsárón látottakhoz hasonló ültetvényekkel találkozhatunk. Jó termés esetén az ország nem tud mit kezdeni a helyi igényeket meghaladó banánkészletekkel. A szállítás innen, a szárazföld hegyes-völgyes belsejéből nagyon nehézkes és költséges. A felhasználás jelenleg kétféle hagyományos módon történik: a termésnek egyik részét megeszik, a másikat megisszák az emberek. A ruandai banánbor valóban kitűnő ital. Készítése kifinomult eljárással történik.

Vermet vájnak a földbe, amelynek alját és oldalait banánlevelekkel kibélelik. Érett banánt vetnek a verembe, majd azt is levelekkel betakarják. Földet húznak rá, és a veremben öt napig érlelik. Utána kiássák a banánt, meghámozzák, és nagyméretű fakádakba teszik. Fűcsomókkal préselik, nyomkodják, amíg csak levet ad. Ha szokatlanul hűvös van, tüzet is raknak a kád mellé, hogy a banán ne hűljön ki. Ezt követően a fűvet és a banánzúalékot eltávolítják, és a kinyert levet kerámia edényekbe szűrik le. Az edények aljára kissé megpörkölt és megtört szorgum magvakat tesznek. Három napig hagyják állni így a banánlét, amelynek a felületén ezalatt fehér hab képződik. Szívószálat nyomnak a habon keresztül, így állapítják meg, hogy elkészült-e az ital, s ha igen, lefejtik és palackokba töltik a *ruaguát*.

Bizonyára ennek a kitűnő italnak a minősége adta az ötletet, hogy az OVIBAR nevű ruandai vállalat hozzákezdjen a banánbor két változatának is a tartósításához, palackozásához és forgalmazásához. Emellett készítenek banánlikórt, sőt újabb fölhasználási módokkal is kísérleteznek: ilyen a banánlekvár és a banánliszt, amely gabonaliszttal elkeverve alkalmas különböző sütemények készítésére, amint azt egy Bukarestben végzett ruandai vegyész-mérnökötől megtudtuk.

Egyelőre a fő mezőgazdasági exportcikk az országban is a tea és a kávé. Az utóbbi helyi fogyasztása jelentéktelen. Míg Tanzániában és Kenyában többnyire ismert a törökösen főzött vagy oldódó porból készült kávé, addig a ruandai egyetemi városban, Butarében valódi meglepetés ért bennünket. Kérésünkre kávé gyanánt forró vizet és egy zacskó szemes kávéhozott a felszolgáló szállodatulajdonos nő. Értetlen tekintetünket látva azt a tanácsot adta, hogy a kávészeme-

ket szórjuk bele a vízbe. Megkérdeztük, nem lehetne-e valamennyire összetörni, mire azt a választ kaptuk, hogy úgy túlságosan erős lesz.

A ruandai földművesek még mindig hagyományos eszközökkel dolgoznak, amelyeket a falusi kovácsok készítenek. Alapanyagban nincs hiány. Autóroncsok maradványait, főként lemezeit, tengelyeit használják föl a leggyakrabban. Ezekből készülnek a különféle műveletekre használt kapák, sarlók, szárvágók, kések, a vastagabb anyagokból a fejszék, csákányok, irtókapák.

A rugogwei kovácsok tekintélyes vevőkör számára dolgoznak, többnyire megrendelésre, de eljárnak Ruhengeri piacára is. Egy fűjtatóval élesztett tűzről egyszerűen négyen formálták a különféle tárgyakat marokkalapáccsal és kőbetétes pörölllyel. Az adott műhelyben dolgozók a vállalkozó vezető kivételével valamennyien némák voltak.

A háztartások cserépedényekkel való ellátásában mindmáig jeleskednek a *tua* pigmeus fazekasok, bár előfordulnak hutu agyagművesek is. Az általuk készített főzőedények, mint Kelet-Afrikában mindenütt, gömbölyű fenekűek: a fazekaskorong a Szaharától délre nem terjedt el a helyi lakosság körében.

A tua agyagedény készítésének módját így mondta el egy agyagedényeket árusító asszony Byangatuban:

„Férfiak gyűjtik az anyagot: *vumbát* (agyag) és *inszivót* (homok). Az utóbbit belekeverik az agyagba. Az agyagot vizes kézzel gyúrnak, hurkákká formálják. A fazekasnő vesz egy törött edényt, arra ken rá a friss masszát. Az új edényt a fenekénél kezdi. A törött edényt forgatva tekeri fel az agyagot. Az oldalát veregetve, simítva emeli fel. Karimáját külön készíti el, csak akkor ragasztja össze az alsó résszel, amikor az már kissé megszáradt. Száraz évszakban öt, esős időben hét napig száradni hagyja. Ágyást készít hasogatott eukaliptusz fából, ebben helyezi el a kiszáradt edényeket, majd durva fűvel befedi. Egyszerre harminc edényt éget ki. A kész fazekakat piacra hordja.”

Az általa készített *inkono* néven ismert főzőedények.

A ruandai falusi piacokon a mindennapi élet sok egyéb kellékét is árusítják a mesteremberek: fűből, sásból, banánlevélből font tárolóedények, tálcák, vagy éppen a hozzájuk szükséges anyagok nagy bőségben és választékban megtalálhatók. A mindennapokból kikopott egyéb hagyományos tárgyakat viszont már jóformán csak a keresztény kolostorokban szervezett műhelyekben állítják elő, és a *Caritas* szervezet boltjaiban találják meg a turisták. Elsősorban fiatal lányok dolgoznak a műhelyekben, akik így megkereshetik a hozományra valót.

Tanzániában találkozhatunk a hagyományos művészet sajátos továbbélésével is, természetesen turisztikai célból. Egy élelmes kereskedő 1956-ban a Rovumafolyó mellékéről *makonde* fafaragókat telepített az akkori fővárosba, Dar es Salaamba és annak környékére. Ellátta őket ébenfával, hogy abból faragjanak kedvükre való tárgyakat. A makondék avatási szertartásaikra korábban szép arc- és sisakmaszkokat készítettek, és voltak összabor faragványaik is. Ebben a helyzetben azonban egészen másfajta 'lényeket' kezdtek alkotni: *dzsinít* vagy *seitánit*, a kiszámíthatatlan szellemet, vagy *mavingut*, a felhő-szellemet, aki esőt ad, és a *dobu* néven emlegetett gonosz szellemet, aki nőnemű. Ezek a szellemlények lettek a fa-

ragványok alaptípusai, amelyekből azonban sohasem születik két egyforma. Az idők során bővült a kínálat: készülnek a közösség folyamatosságát jelképező 'családfák' (*ujamaa*), és egészen egyedi alkotások is. Az ügyes makonde faragók és családjaik egész kis városrészt lagnak be ma Dar es Salaam külvárosában, és kisebb csoportjaik elvetődtek Tanzánia egyéb, turisták által gyakrabban látogatott tájaira is.

A turizmus hatására így kézművesség támadt ott is, ahol korábban nem létezett. A Tarangire Nemzeti Park bejárata közelében, az Arusha – Babati út mentén például maszai asszonyok *kikapukat*, azaz kosarakat árulnak, amelyeket a *mkoche* néven ismert dumpálma-féle levelének hasítékából vagy szívós szavannai füvekből fonnak, szőnek. Amikor megálltunk mellettük, kosaraikat már jórészt eladták, de fényképezni még nem engedték magukat.

Gitei kiraragia kiui njira.

('Aki nem tudja az utat, hátráltatja azt is, aki tudja'.)

(kikuju)

A maszai asszonyok viselkedésén nem lepődünk meg. Nem először fordult elő, hogy fényképezőgépeink lencsési elő valaki eltakarta az arcát, vagy éppen riadtan menekült. Az okok különbözőek. Kelet-Afrikában még erősen tartja magát az a képzet, amely szerint a képmás alkalmas arra, hogy rajta keresztül 'eredetije' ellen rontó erejű varázscselekményeket hajtsanak végre. Vannak olyanok is, akik a kíváncsiskodó fényképezést egyszerűen zavaró elemnek tekintik. Életük olyan pillanatait akarja kilesni, amelyeket nem akarnak a nyilvánosság elé tárni.

Az általunk bejárt területen a népességnek körülbelül egyharmada nem követi a világvallások egyikét sem. Ez nem jelenti azt, hogy ne volnának határozott elképzeléseik a világ keletkezéséről, az ember életét befolyásoló 'felső, külső erőkről'. Ezek az elképzelések azonban egy-egy népre, népcsoportra korlátozódnak, bár egyértelműen akadnak figyelemre méltó egyezések. Így a pásztornépek körében gyakori az egyetlen égisten és teremtő isten képzete, akit a maszaiak Engai, az *oromo* népcsoportok pedig Wa'ka néven ismernek. Ahol panteon alakult ki, az ott is rendszerint három istenre korlátozódik: rendszerint a Nap, a Hold és a mennydörgés megtestesítőjére.

Ezek a képzetek nem mindig válnak el élesen egymástól. Maszai barátunk, Marius lerajzolta nekünk, hogy a szentnek tekintett bika oldalát milyen ábrák díszítik. Megjelent a nap, a hold, a csillagok – egy egész asztrális mitológia – jelkép-rendszere. Néhány nap múlva ezeket az ábrákat egy eleven szürke szarvasmarha oldalán láthattuk viszont. Az ábrák konkrét jelentéséről azonban Marius semmit sem tudott mondani, de az is lehet persze, hogy nem akart bennünket a maszai hitvilág képzeteibe mélyebben beavatni. Nem zárható ki az a feltevés sem, hogy ezek az ábrák egy, Engai egyedüli istenként való elfogadását megelőző, korszak mitológiájának nyomai.

A sebesen utazóknak, amelyenek mi is voltunk, éppen az emberek elvontabb gondolatainak megismerésére kevésbé nyílik lehetősége. Az út mentén fehér fes-

tett keresztekkel a homlokukon s egyéb ábrákkal az arcukon csatangoló kamasz fiúkról láthattuk, hogy az avatási szertartások még hagyományosan mennek végbe a maszaik és arusák körében. Ezek a szokások továbbra is társadalomszervező szerepet töltenek be. Hasonló információkra tehetünk szert a tanzániai civilizációs központban, Dar es Salaamban élő zaramókról, akik mindmáig megszervezik a lányok avatási szertartását, csupán a felkészülés ideje csökkent a korábbi három hónapról négy-hat hétre.

A törzsi vallások ellen Kelet-Afrikában először az iszlám intézett erőteljes támadást. Első terjesztői a 8–9. században az Indiai-óceán partvidékén megtelepedő arabok voltak, akiknek szervezettsége, gazdag kultúrája és gazdasági fölénye átformálta a partvidék lakóinak életét, és végül az afrikai gyökerű szuahéli társadalom és kultúra létrejöttét segítette elő a középkor századaiban. A továbbiakban már a szuahéli kereskedők terjesztették az iszlám tanításait, a mindennapi élet gyakorlatias eljárásaival együtt, amilyen a kényelmesebb többszattú ház, a vitorlás hajó vagy éppen a faszéntűzhely.

De az iszlám győzelme a szuahéli városokban sem volt könnyen elérhető. A küzdelmek emlékét mondák és más szájhagyományok őrizték meg. Ezek beszélnek a hányatott sorsú patei uralkodó, Liongo Fumo sorsáról, amely éppen a muzulmánok és a 'pogányok' harcában dőlt el: az ősi hit hordozója kiszorult a hatalomból, hogy azután az új rend képviselőinek tudatában is felülmúlhatatlan hősként, vagy éppenséggel fenyegető 'mumusként' éljen tovább évszázadokon keresztül.

A középkori szuahéli krónikák azonban nem csupán legendákat közvetítenek, hanem olyan történelmi jelentőségű társadalmi változásokat is tükröznek, amelyek a világ más térségeiben is jól ismer eseményekkel kapcsolatosak. Így tájékoztatnak arról, hogy a szuahéli városállamok uralkodó rétege az anyaági leszármazási rendszerről a leszármazás nyilvántartásának apaági rendszerére tért át fokozatosan. Ezzel megváltozott az örökösödés rendje is. Míg korábban a javak fivértől nővéreinek fiához kerültek, addig a leszármazási rendszer módosulásával lépésről-lépésre, és bizonyára nem minden viszálykodás nélkül, egyre inkább egyenes ágon, apáról fiúra szálltak tovább a hatalommal együtt.

Az iszlám terjesztésének legfontosabb módját Zanzibárban volt alkalmunk megfigyelni. Az óváros szűk sikátorait járva egy szellős architektúrájú épülethez jutottunk, amelynek tágas ajtaja nyitva állt. Odabent gyermekcsapat ült a földön, fiúk és lányok vegyesen. Az előtérben egy összakállú, bütykös ujjú, inas öregember és egy még jóval a serdülőkor előtti kislány foglalt helyet a padlóra terített gyékényen. Közöttük vaskos, nyitott könyv. A gyermek szeme az öreg ujjaira szegeződött, amelyek betűről betűre haladtak végig a sorokon. A lapokon rejtőző tudás és bölcsesség a *mwalimu* (tanító) nemzedékek során kicsiszolt elméjén átszűrve, bevált módszerekkel közvetítve hatol be a cseperedő emberpalánta mindent befogadni képes és hajlandó tudatába. A *mwalimu* a muzulmán világ megbecsült alakja, aki az írás és az olvasás megismertetésével, a Koránban foglalt erkölcsi tanítások, parancsok és tilalmak sulykolásával, továbbadásával régtől fogva a civilizáltabb életbe való beilleszkedést segítette.

Az iszlám terjedése azonban nem járt együtt a korábbi képzetek teljes kiirtásával. A néphit, akárcsak Európában, sok mindent megőrzött, különösen a gyógyítás területén. Erről váratlanul látványos körülmények között győződhettünk meg a Dar es Salaamtól mindössze úgy harminc kilométerre fekvő halászfaluban, Kunduchiban.

A falu egyik félreeső 'utcájában', a csónakkikötő felé igyekezve figyeltünk föl valami különös, ütemes zajra. Férfi, női és gyermekhangokat hallottunk. Valami egyhangú mondókát kántáltak. Az egészet dobszóra emlékeztető, de nem dobtól származó, ritmikus zaj kísérte.

– Mi történik itt? Talán lakodalom van? – kérdeztük egy arra vetődőtől.

– Nem. Egy öregasszony nagyon beteg. Nem segített rajta már semmilyen orvosság. Elhívták hát hozzá a hetedik faluból a nevezetes *mgangát*. Most próbálja megszabadítani őt a bajától – kaptuk a választ.

Belesünk az itt-ott hiányos, kókuszpálma levelének kocsányaiból fonott kerítésen. A tenyéryi udvar felsöpört földjén, kopottas kecskebőrön testes, idős asszony ül, kinyújtott lábbal. A fején saját kezével tartott kerek agyagtálcában valami gőzölög. Kissé szétterpesztett lábaitól pár arasznyira, valamelyest oldalt, tenyéryi gödörben öklömnyi tüzecke pislákol. Az asszonyok vékony leveles ágakat, különféle füveket szórnak rá. Körben a kerítés és a ház fala mellett férfiak, nők, nagyobbacska gyermekek állnak több sorban, szorosan egymás mellett. Felsőtestük ütemesen ring a monoton gajdolás ritmusára. Kezükből fakanalak, hasonló méretű fadarabok, azok összeütögetésével erősítik a kísérő 'zenét'. Az öregasszony körül középkorú, nadrágba, ingbe öltözött férfi szökell. Elnyújtott lépteiből szaggatott ritmusú, de mégis valamiféle rendszert alkotó tánc kerekedik ki. Vállán szőrével kifelé fordított kecskebőr. Arcát okkerrel vöröses színűre mázolta. Szabályos időközönként néhány artikulált, de érthetetlen szót kiált. Üvöltözését nem értjük és helybéli barátainkat is hiába kérdezzük.

Már nyúlnánk a mindig nyakunkban lógó fényképezőgépeink után, mire Ali és Shaha egyszerre int le:

– Ne! Most ne! Talán még agyon is vernének.

Intim jelenet ez, és nagy titkok lappanganak mögötte. A falu kétharmada muzulmán, egyharmada keresztény. Gyermekük, szegénységük dacára naponta frissen vasalt egyenköpenyben, hónuk alatt összeszűjázott tankönyvekkel, füzetekkel, golyóstollal járnak az állami iskolába. Pár lépésre tőlünk egy jól megtermett bakkecske villanyoszlophoz kötözve majszol valamit. A beteg ezalatt bódultan ül az illatos füvek füstjében. Fáradt, elgyötört tekintettel követi az okkervörös képű *mganga* lépteit, és kétségkívül hisz hókuszpókuszainak gyógyító erejében. Ha magunkat is beleszámítjuk, három különböző világ, sőt talán három különböző korszak találkozik itt néhány pillanatra a milliós nagyváros árnyékában, az óceán partján, a hétköznapi poros utcasarkon.

Utunk során tapasztalhattuk persze, hogy nem csekély a hit a mai európai orvoslásban és gyógyszerekben sem. Az Usambara-hegységben, Ngua faluban, egy csaknem teljesen muzulmán településen, éjszaka hívták könyörögve expedíciónk orvosát, Varga Józsefet, hogy vizsgáljon meg egy nagyon beteg idős asszonyt, és ha lehet, gyógyítsa is meg. Az állapotot látva egyetlen lehetséges javaslata az

azonnali kórházi kezelés volt. Neki jutott osztályrészül egy kígyó marta maszai fiúcska sebének ellátása és az öt gyógyszerekért ostromlók kiszolgálása vagy elutasítása is – a lehetőségektől függően. Mivel a betegek tartós megfigyelésére és kezelésére nem volt mód, jócskán fogyott az ilyen esetekre előre gondolva magunkkal vitt bőséges placebo készletből.

A keresztény vallás terjesztése a múlt század közepétől kezdődött Kelet-Afrikában. A klasszikus gyarmati minta szerint a hittérítőket rövidesen követték a katonák és a hivatalnokok, hogy teljessé tegyék a gyarmatosítás művét. A misszionáriusok azonban nem csupán elősegítői, hanem olykor ellenzői is voltak a gyarmatosításnak, főként a rendszerint vele járó embertelen módszereknek. Így történetelt meg, hogy hittérítők támogatták a Kilimandzsáron élő csaggák ellenállását a német térhódítással szemben. A keresztény missziók mellett iskolák is létesültek, ahol többek között az Afrika függetlenségéért küzdők élenjáró képviselői nevelődtek föl. Ilyen volt Julius K. Nyerere, Tanzánia és Jomo Kenyatta, Kenya első államfője is. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a független afrikai államok sokhelyütt a keresztény egyházak működését támogatják.

Létezik egy sajátos mellékhatása is Kelet-Afrikában a kereszténység térhódításának. Erre a térségre az volt jellemző, hogy egy nagyon keskeny (alig 25–30 kilométer széles) óceánparti övezetet leszámítva, nem keletkeztek itt 'ábrázoló' művészeti alkotások, maszkok vagy ősfigurák, amelyek Fekete-Afrika többi részén az etnológusokat és az európai művészeket ámulatba ejtették. Tapasztalhattuk viszont, hogy csagga származású fiatal művészek üvegfestményei és faragványai ékesítenek ma egyes templomokat, például egy Rotis nevű egyházközségben, a Manyara tó közelében. Árnnyalhatja a képet, és érthetőbbé teheti a jelenséget annak ismerete, hogy a római katolikus egyházközség fölöttes szerve a Mbului Egyházmegye, amelynek püspöke csagga származású.

Ennél is meglepőbb fölfedezést tehettünk Kiboshóban. Itt találkozhattunk a korábban említett öreg Massawe Mbishivel, aki elmondta, hogy gyermekkorában a keresztény templomban látott képek és szobrok hatására kezdett el maga is emberalakokat faragni. A környezőkénél terjedelmesebb házát, amely egyszerre műterem, hálószoba és konyha, valósággal benépesítik az igen eredeti stílusban megfaragott emberalakok és csoportok. A (valószínűleg) nyolcvan év fölötti művész majd minden alkotásának valamilyen nevet ad. Bár, amikor többszöri látogatásunk alkalmával ugyanarra a műre vonatkozóan megkérdeztük, hogy mit ábrázol, kiderült, hogy ez az elnevezés, bizony változhat. Nem csak fát, hanem követ is farag. Kőszobrait különösen érdekesnek találtuk, mivel stílusukban a 17. századi Nigériából, ásatásokból előkerült kőfaragványokra emlékeztettek, amelyekről a hajlott korú művész bizonyára soha nem is hallott. Alkotásának egy-két arra tévedő turista az alkalmi vásárlója, mivel Kibosho elég távol esik a Kilimandzsárót megmászó útvonaltól. Szerencsére az öreg Massawe másban is ügyes. Egyik látogatásunkkor, például, éppen egy csinos ifjú hölgy fogorát csiszolta látható hozzáértéssel.

Természetesen a keresztény hit sem irtotta ki gyökerestől a korábbi vallási hiedelmeket és képzeteket. William úr, aki körbevezetett bennünket Kiboshóban és határában, elvitt anyja sírjához is, aki uralkodói családból származott, amely már

több nemzedéken keresztül keresztény volt, és sírhalmán ennek megfelelően ott állt a kereszt. Mellette azonban kerámia edényt, fakanalat, fatálkát találtunk, mint ha a halottat nem akarták volna végső útjára bocsátani a túlvilági léthez is szükséges földi kellékek nélkül. A sír már nem volt új, viszont az említett tárgyak igen. Ez alkalmankénti cseréjükről, sőt talán áldozati eszközökként való használatuk mellett is szólhat. A település határában akadtak olyan sziklák is, amelyeket mindmáig szent helyekként emlegettek, de azt már nem tudták elmondani, milyen szertartásokat tartottak mellettük korábban.

Az iszlám és a kereszténység mélyen behatolt a szárazföld belsejébe, híveik mindenütt megtalálhatók a hagyományos vallások követőinek társaságában. A hindu vallás ezzel szemben egyelőre csak kis szigetekként építi ki igen látványos templom-erődítményeit a nagyobb városok hindu közösségeiben. Ezek a helyek nyitottak, más vallások követői is szabadon beléphetnek és részesedhetnek az általuk nyújtott szolgáltatásokból. Híveik azonban az indiaiakra korlátozódnak.

Ha a világvallások az afrikai hitéletet gyökeresen átalakító, kívülről érkezett ideológiák voltak, úgy a mindennapi élet gyakorlatát az ezen vallásokat létrehozó társadalmak gazdasági és politikai törekvései formálták és formálják át. Az arab településeken, majd a szuahéli városállamokon keresztül Afrika keleti fele tartósan bekapcsolódott a világkereskedelembé, még ha e kapcsolatok intenzitását időlegesen csökkentette is a zavaró portugál jelenlét a 16. és a 17. században.

Ez a távolsági kereskedelem csúcspontját a 19. században érte el, amikor a zanzibári szegfűszegültetvények akkorára terebélyesedtek, hogy innen szinte az egész világ elláthatóvá vált ezzel a keresett fűszerrel, és amikor a rabszolga-kereskedelmet az Atlanti-óceánon már erőteljesen gátolták az európai államok. A kelet-afrikai rabszolga-kereskedelem, a 'fekete arany' forgalmazása viszont a 19. század végéig nagy hasznot hajtó üzletág maradt – az elefántcsont-kereskedelemmel együtt. Lebonyolítói főként szuahéli karavánkereskedők voltak, akik könnyen megtalálták arab és európai partnereiket is. Mindemellett a 19. század vége felé Nagy-Britannia és Németország már arra kényszeríthette a zanzibári szultánt, hogy harcot indítson a rabszolga-kereskedelem ellen, de ebbe bizonyára csak jobb meggyőződése ellenére egyezhetett bele. Erre vallanak a Zanzibáron lévő földbe vájt üregek, barlangok, ahová a szárazföldről odahurcolt rabszolgákat rejtették el, hogy az éjszaka leple alatt hajózzanak el velük, amikor az ellenőrök kíváncsi szemre csukva van.

A rabszolga-kereskedelem elleni harc azonban lassan a kelet-afrikai térség fölötti ellenőrzésért folytatott küzdelembé torkollott, amelyben már csak az volt a kérdés, hogy melyik európai hatalom mekkora részt hasíthat ki a maga számára. A brit és a német érdekszférák elkülönítése a 19–20. század fordulójára befejeződött, így került Kenya és Uganda brit uralom alá (gyarmattá, illetve protektorátussá), Tanganyika, Ruanda és Burundi pedig német gyarmattá vált Német-Kelet-Afrika néven. Az első világháborút követő újrafelosztás Tanganyikát is Nagy-Britanniának juttatta, Ruanda és Burundi pedig népszövetségi mandátumterületként belga ellenőrzés alá került, gyakorlatilag belga gyarmat lett.

A gyarmati korszak mérlegét sokan és többféle előjellel vonták meg. Az biztosra vehető, hogy az első évtizedek igen sok szenvedéssel járhattak az afrikaiak

számára, mert Fekete-Afrika népessége nem hogy gyarapodott volna, hanem valamelyest csökkent is az első világháborút megelőző időszakban. Később azonban erőteljes népességnövekedés kezdődött, amely ma is tart, és ez arra is utal, hogy a gyarmatosítók által kezdeményezett modernizációs erőfeszítések végül is egyre több ember számára teremtettek elfogadható életfeltételeket. A gyarmati korszak 'termékei' kétségkívül a kelet-afrikai nagyvárosok, a közigazgatás, a kereskedelem, a bankélet fontos központjai.

Külső megjelenésük részben eltér, részben hasonló egymáshoz. Akadnak, amelyek központja még a fényes szuahéli előidőket őrzi, mint például Mombasa, vagy amelyekre az erőteljes indiai hatás nyomta rá a bélyegét (Dar es Salaam). Nairobi központja viszont akár az Egyesült Államok valamely vidéki nagyvárosában is lehetne. Kigali (Ruanda) vagy Bujumbura (Burundi) pedig kisebb nyugat-európai városok hangulatát idézi. Bármilyen legyen is a városközpont, azt szegény sorsú afrikaiak barakkszerű épületekből összeálló lakónegyedek ölelik körül.

A politikailag függetlenné vált kelet-afrikai államok kormányai lehetőségeikhez képest igen sokat áldoznak a közoktatásra. Kezdetől fogva igyekeztek kiépíteni az alapfokú iskolák állami rendszerét, és fölülte a középfokú oktatás részben állami, részben magánkézben lévő vagy alapítványok által támogatott hálózatát. Napjainkra már mindegyik kelet-afrikai állam több felsőoktatási intézménnyel, egyetemmel büszkélkedhet. Ezekben, mint néhány alkalommal személyesen is tapasztalhattuk, kitűnő szakemberek oktatnak, és az egyetemek szükséges eszközökkel való ellátottsága sem lebecsülendő. Az erőfeszítések eredményeként nemigen fordultunk meg olyan területeken, ahol legalább néhány gyermekkel ne lehetett volna valamilyen világnyelven (angol, francia, elvétve olasz vagy német) vagy szuahéliül beszélni, azon a bantu nyelven, amely a térség lakóinak hosszú ideje önként adódó és ma államilag is támogatott közös (Tanzániában és Kenyában nemzeti) nyelve lehet. Kivételt csak néhány pásztorkodó vagy zsákmányoló népcsoport jelenthet (például a *gabbrák* vagy a *tuák*), akik gyermekeinek iskolába 'kényszerítése' technikailag megoldhatatlan. A Náttron-tó mellett élő maszaiktól hallottuk azt a megoldást, hogy egy-egy család eldönti, melyik tagját küldi iskolába, amely esetükben bennlakásos iskola egy távolabbi településen. Róla lemondanak, úgy vélik, hogy már nem lesz képes a maszai életformát élni. A többiek ott hon maradnak és a maszai hagyományok szerint nőnek fel. Azért így is akadt legalábbis egy iskolázott fiatal férfi az egyik településen a táborhelyünk közelében, aki valamelyest megtanult angolul és az Ol Doinyo Lengai megmászásához vezetőnek ajánlkozott.

A tankönyvek hozzáférhetően olcsók és többnyire jól szerkesztettek. A magániskolák ezeken kívül szinte teljesen szabadon szerezhetnek be és használhatnak nem állami kiadású, legtöbbször karitatív alapon terjesztett oktatási segédanyagokat, legfőbbképpen a nyelvtanítás elősegítésére vagy saját hitelveik terjesztésére. A skála tehát zsebtől, támogatóktól, a tanítók fölkészültségétől, lelkesedésének mértékétől függően alaposan széthúzódik.

Míg az iskolában a kelet-afrikai gyermek tulajdonképpen nincs különösebb hátrányban a világ más tájain felnövekvő kortársaihoz képest, ugyanakkor lehetőségei és életesélyei az iskolán kívül jóval szerényebbek.

A gyermekek játékait figyelve megállapíthattuk, hogy az afrikai csemeték máig a kerék bővületében élnek. Nyolc-tíz éves fiúk-lányok lelkesen karikáznak, vagy drótból, söröskupakból készített kiskocsikat tologatnak. Különösen fejlett változata a kerek játékoknak a Ruandában, Tanzániában, Burundiban serdülő fiúk által még teherhordásra is használt, főtűnően erős, fából összeállított, nemegyszer rugós kivitelben készült és pedállal fékezhető roller. A kerék iránti fölfokozott érdeklődésen nem kell csodálkoznunk, hiszen Kelet-Afrika hagyományos kultúráiból, mint említettük, ez az elem hiányzott. Nem csak fazekaskorong nem volt, nem használtak kerek járműveket sem. Nem csoda, hogy az ilyesféle játékokkal ma egy európai gyermek négy-öt évvel fiatalabb korban játszik, mint az afrikai. Másrészt fontos, hogy a játékát az afrikai gyermek maga készíti. Legalább annyira lényeges, hogy nem nagyon van módja hozzájutni azokhoz az elmemozgató egyéb játékokhoz, amelyek tömegével nyújtják a játékos tanulás további lehetőségeit az európai gyermekek számára.

Az afrikai gyermek, legalábbis, ami a népesség jelentős többségét illeti, igen korán válik munkaerővé. A nagy lélekszámú családokban természetes, hogy a nagyobb gyermekek a kisebbekkel törődnek, és az életre való nevelődés tulajdonképpen a szülők melletti tevékenykedést jelenti. Minthogy sok a gyermek, nagyok a családok és a rokoni hálózatok, ezért a felnövekedés során a társadalmi kapcsolatok sokaságát tapasztalják meg a kelet-afrikaiak gyermekkorukban és nagy biztonsággal igazodnak el közöttük. Ezt a biztonságot azután átviszik az élet egyéb színtereire is.

Azt örömmel tapasztaltuk, hogy a meglátogatott országokban a gyermekeket nem fenyegeti éhínség. Kongóban ugyan előfordult, hogy az út mentén horpadt hasukra mutogattak a zsákvaszonba öltözött fiúcskák, de enivalót ott is lehetett kapni a piacon. A gyermekeket nézegetve és Kelet-Afrika jövőjéről töprengve ezért nem azt láttuk a legaggályosabbnak, hogy a mindenütt gyorsan gyarapodó népesség ellátható-e élelemmel. Inkább azt találtuk kérdésesnek, hogy a korszerű élethez szükséges ismeretek és eszközök eljuttathatók-e olyan mennyiségben és minőségben az ifjú generációk egyre sokasodó tagjaihoz, ami számukra a sikeres élet föltételeit biztosíthatja.

Az sem mellékes, hogy a nevelődés folyamatában milyen és mekkora szerepet kapnak a hagyományok. „A zebra sem utálja a saját csikjait” – tartja a maszai közmondás. Ennek szellemében a felnövekvő afrikai nemzedékeknek is össze kell egyeztetniük az őstől átvett értékrendet a modern élet követelményeivel.

A kelet-afrikai államok vezetői mindegyikének és kormányaiknak is van elképzelésük arról, hogy mindez miként történjen, de hogy közülük melyik bizonyul majd sikeresnek, azt ma még nehéz lenne megmondanunk.

Kenya kivételével valamennyi ország, amelyben megfordultunk, akkor (1988) szocialistának vallotta magát. Ami e mögött a jelző mögött Kelet-Afrikában rejtett, nagymértékben eltért a mi kelet-európai tapasztalatainktól. Ezek fölött az országok fölött ugyanis soha nem állt önmagát szocialistának, netán kommunistának deklaráló szuperhatalom. Eleinte látszólag szabadon válogathattak, csak akkor pecsételődött meg a sorsuk hosszabb-rövidebb időre, amikor vállalt elkötelezettségeik révén súlyosan belekeveredtek valamely adósság- vagy segélycsapdába. Aho-

gyan láttuk, maga a szocializmus fogalma elsősorban azt akarta kifejezni, hogy a társadalom közösségi összefogással építhető, ami nem föltétlenül jelenti mindent a köztulajdon merev formáit, továbbá ezek az országok nem kívánják, hogy a népességen belüli vagyoni különbségek túlságosan megnőjenek.

Kenyában ezzel szemben az állam a szabad vállalkozást támogatja. A városokban ennek hatására ki is alakult egy nem jelentéktelen méretű, bizonyos fönntartásokkal középosztálynak nevezhető réteg, amely nagyjából kelet-közép európai szinten él, de a hagyományos élelmiszertermelők helyzete nem mondható lényegesen jobbnak a szomszédos Tanzániában élőkénél. Kétségkívül élvezhetik viszont azokat az előnyöket, amelyeket egy valamivel gazdagabb állam nyújt, ami mondjuk a közlekedést, vagy a városokban való (ipari vagy szolgáltató jellegű) bérmunka vállalásának lehetőségeit illeti. Viszont Kenyában is létezik mindemellett az éles társadalmi különbségeket tompító és a közösségi értékek ápolására fölhívó ideológia. Ez a *nyayo* ('nyomok', 'nyomdokok követése') filozófiája, amelyet az elnök, az eredeti foglalkozását tekintve tanító D. T. Arap Moi fogalmazott meg, vagy legalábbis az ő neve hitelesítette.¹⁰

Bármely utat választják és követik is, mi csak hálásak lehetünk az afrikai embereknek, akik utazásunk során sokszor teljesen önzetlenül segítettek bennünket, és egyet kívánhatunk nekik teljes szívvel: boldoguljanak!

(Kézirat, 1988–1989-ben, illetve 2009-ben készült, ebben a kötetben jelenik meg először.)

FOTÓMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

(Sárkány Mihály felvételei, 1988, Kenya, Tanzánia, Zanzibár, Kongói Demokratikus Köztársaság)

1. Füssi Nagy Géza beszélget helybeliekkel (Morogoro közelében, Tanzánia)
2. Férfi *kanzuban tarbushival* a fején. Aki fényképezi: Kubassek János (Zanzibár, Tanzánia)
3. Meleg harapnivaló árusítása Panganiban (fotó: Sárkány Mihály, Tanzánia)
4. Sziklafestmény: antilop (Kondoa, Tanzánia)
5. Sziklafestmény: emberek (Kondoa, Tanzánia)
6. Vendéghajós *ngalava* a tengerparton (Dar es Salaam, Tanzánia)

¹⁰ Ezt a szöveget 1989-ben zártuk le. A késői közlés okán meg kell jegyeznünk, hogy a *nyayo* filozófiája mára jórészt feledésbe merült, a közösségi összefogás, egymás segítése azonban továbbra is élő ideológia. (S. M.)

7. Tua pigmeus pipára gyűjt a megőrzött parázsról (Nyiragongo, Kongói Demokratikus Köztársaság)
8. Kínai porcelánberakás egy 15. századi síremléken (Kunduchi, Tanzánia)
9. Az afrikai nők sokat dolgoznak (Nguu, Tanzánia)
10. Maszai harcoskorú ifjú, *morán* (fotó: Nátron-tó melléke, Tanzánia)
11. Mitikus jelek maszai szarvasmarhán (Nátron-tó melléke, Tanzánia)
12. Hordárok (Pangani, Tanzánia)
13. Maszai kunyhó (Nátron-tó melléke, Tanzánia)
14. Faszéntűzhelyen készül az étel a Spice Inn szálloda konyháján is (Zanzibár, Tanzánia)
14. Maszai kunyhóban (Nátron-tó melléke, Tanzánia)
16. Maszai nők naponta útnak indulnak gyűjtögetni (Nátron-tó melléke, Tanzánia)
17. Hálóhely állványon fiatal embereknek a maszai családban (Nátron-tó melléke, Tanzánia)
18. Csagga kisfiú bemutatja az öntözőcsatornát és a banánlevéldugót (Kibosho, Tanzánia)
19. Csagga asszonyok a piacra tartanak (Kibosho, Tanzánia)
20. Szarvasmarhák legelőre hajtása félsivatagi tájon (Észak-Kenya)
21. Gabbra pásztorok itatóhelye (North Horr közelében, Kenya)
22. Borana család a kunyhó előtt (Marsabit, Kenya).
23. Vízvétel a távoli kútból (Marsabit közelében, Kenya)
24. Elmolo asszony a háza előtt (Elmolo Village, Kenya)
25. Giriama dobosok produkcióra készülnek (Gedi mellett, Kenya)
26. Giriama táncosok turistáknak táncolnak (Gedi mellett, Kenya)
27. Maydith Masawe Mbishi csagga szobrász (Kibosho, Tanzánia)
28. Maydith Masawe Mbishi egy csagga leány fogát csiszolja (Kibosho, Tanzánia)
29. Teherszállítás rollerrel (a Nyiragongo közelében, Kongói Demokratikus Köztársaság)
30. Hívó egy iszlám imaterem előtt ül naphosszat (Zanzibár, Tanzánia,)
31. A Korán iskolában leányok is megtanulnak olvasni (Zanzibár, Tanzánia)